ASL-272 ✓		Asrar-u-Ramooz اسرار و رموز
		Dr. Iqbal 1971
		Kutub Khana Naziria Delhi
		152 pages (Persian poetry)
ASL-273 ✓		~~Bal-i-Jibreel.~~ ~~[illegible]~~
		Musaddas-i-Hali — مسدس حالی
		Khwaja Altaf Husain Hali
		Urdu Publishers Tilak Marg Lucknow
		1981 — 112 pages
ASL-274 ✓		Zarb-i-Kaleem ضرب کلیم
		Dr. Sir Mohamed Iqbal
		Mazware Book Depot Delhi (140 pages)

اسرار و رموز

اقبال

قیمت دو روپے پچاس پیسے

دوسری بار ،،،،،،،، جنوری سنہ ۱۹۷۱ء

تعداد ۵۰۰

ناشر

کتب خانہ نذیریہ مسلم منزل کھاری باؤلی دہلی ۶

اسرارِ خودی

دی شیخ با چراغ ہمی گشت گردِ شہر
کز دام و دد ملولم و انسانم آرزوست
زین ہمرہانِ سست عناصر دلم گرفت
شیرِ خدا و رستمِ دستانم آرزوست
گفتم کہ یافت می نہ شود جستہ ایم ما
گفت آنکہ یافت می نشود آنم آرزوست

(مولانا جلال الدین رومیؒ)

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

اسرارِ خودی

تمہید

نیست در خشک و تر بیشۂ من کوتاہی
چوب ہر نخل کہ منبر نشود دار کنم (نظیری نیشاپوری)

راہِ شب چون مہرِ عالمتاب زد — گریۂ من بر رخِ گل آب زد
اشکِ من از چشمِ نرگس خواب شست — سبزہ از ہنگامہ‌ام بیدار رست
باغبان زورِ کلامم آزمود — مصرعے کارید و شمشیرے درود
در چمن جز دانۂ اشکم نکشت — تارِ افغانم بہ پودِ باغ رشت
ذرہ ام مہرِ منیر آنِ من است — صد سحر اندر گریبانِ من است
خاکِ من روشن‌تر از جامِ جم است — محرم از نازادہائے عالم است

فکرم آن آہو سرِ فتراک بست
کو ہنوز از نیستی بیرون نجست

سبزہ ناروئیدہ زیبِ گلشنم
گل بشاخ اندر نہان در دامنم

محفلِ را مشگری برہم زدم
زخمہ بر تارِ رگِ عالم زدم

بسکہ عودِ فطرتم نادر نواست
ہم نشین از نغمہ ام نا آشناست

در جہان خورشیدِ نو زائیدہ ام
رسم و آئینِ فلک نادیدہ ام

رم نادیدہ انجم از تابم ہنوز
ہست ناآشفتہ سیمابم ہنوز

بحر از رقصِ ضیایم بے نصیب
کوہ از رنگِ حنایم بے نصیب

خوگرِ من نیست چشمِ ہست و بود
لرزہ بر تن خیزدم از بیمِ نمود

بامم از خاور رسیدہ شب شکست
شبنمِ نو بر گلِ عالم نشست

انتظارِ صبح خیزان می کشم
اے خوشا زرتشتیانِ آتشم

نغمہ ام از زخمہ بے پرواستم
من نوائے شاعرِ فرداستم

عصرِ من دانندۂ اسرار نیست
یوسفِ من بہرِ این بازار نیست

ناامید استم ز یارانِ قدیم
طورِ من سوزد کہ می آید کلیم

قلزمِ یاران چو شبنم بے خروش
شبنمِ من مثلِ یم طوفان بدوش

نغمۂ من از جہانِ دیگر است
این جرس را کاروانِ دیگر است

اے بسا شاعر کہ بعد از مرگ زاد
چشمِ خود بر بست و چشمِ ما کشاد

ق رخت باز از نیستی بیرون کشید
چون گل از خاکِ مزارِ خود دمید

کاروانها گرچه زین صحرا گذشت　　مثلِ گامِ ناقه کم غوغا گذشت
عاشقم فریاد ایمانِ من است　　شورِ حشر از پیش خیزانِ من است
نغمه ام ز اندازهٔ تار است بیش　　من نترسم از شکستِ عودِ خویش
قطره از سیلابِ من بیگانه به　　قلزم از آشوبِ او دیوانه به
در نمی گنجد بجو عمّانِ من　　بحرها باید پئے طوفانِ من
غنچه کز بالیدگی گلشن نشد　　در خورِ ابرِ بهارِ من نشد
برقها خوابیده در جانِ من است　　کوه و صحرا بابِ جولانِ من است
پنجه کن با بحرم ار صحراستی　　برقِ من در گیر اگر سیناستی
چشمهٔ حیوان براتم کرده اند　　محرمِ رازِ حیاتم کرده اند
ذره از سوزِ نوایم زنده گشت　　پر گشود و کرمکِ تابنده گشت
هیچ کس رازے که من گویم نگفت　　همچو فکرِ من دُرِ معنی نسفت
سرِّ عیشِ جاودان خواهی بیا　　هم زمین هم آسمان خواهی بیا

پیرِ گردون با من این اسرار گفت
از ندیمان رازها نتوان نهفت

ساقیا برخیز و مے در جام کن　　محو از دل کاوشِ ایام کن
شعلهٔ آبے که اصلش زمزم است　　گر گدا باشد پرستارش جم است
می کند اندیشه را هشیار تر　　دیدهٔ بیدار را بیدار تر

اعتبارِ کوہ بخشد کاہ را قوّتِ شیران دہد روباہ را
خاک را اوجِ ثریّا می دہد قطرہ را پہنائے دریا می دہد
خامشی را شورشِ محشر کند پائے کبک از خونِ باز احمر کند
خیز و در جامم شرابِ ناب ریز بر شبِ اندیشہ ام مہتاب ریز
تا سوئے منزل کشم آوارہ را ذوقِ بیتابی دہم نظارہ را
گرم رو از جستجوئے نو شوم روشناسِ آرزوئے نو شوم
چشمِ اہلِ ذوق را مردم شوم چون صدا در گوشِ عالم گم شوم
قیمتِ جنسِ سخن بالا کنم آبِ چشمِ خویش در کالا کنم
باز بر خوانم ز فیضِ پیرِ روم دفترِ سربستہ اسرارِ علوم
جانِ او از شعلہ ہا سرمایہ دار من فروغِ یک نفس مثلِ شرار
شمعِ سوزان تاخت بر پروانہ ام بادہ شبخون ریخت بر پیمانہ ام
پیرِ رومی خاک را اکسیر کرد از غبارم جلوہ ہا تعمیر کرد
ذرّہ از خاکِ بیابان رخت بست تا شعاعِ آفتاب آرد بدست
موجم و در بحرِ او منزل کنم تا درِ تابندۂ حاصل کنم

من کہ مستیہا ز صہبائش کنم
زندگانی از نفسہائش کنم

شب دلِ من مائلِ فریاد بود خامشی از یاربم آباد بود

شکوہ آشوبِ غمِ دوران بُدم / از تہی پیمانگی نالان بُدم

این قدر نظارہ ام بیتاب شد / بال و پر بشکست و آخر خواب شد

روئے خود بنمود پیرِ حق سرشت / کو بحرفِ پہلوی قرآن نوشت

گفت اے دیوانۂ اربابِ عشق / جرعۂ گیر از شرابِ نابِ عشق

بر جگر ہنگامۂ محشر بزن / شیشہ بر سر دیدہ بر نشتر بزن

خندہ را سرمایۂ صد نالہ ساز / اشکِ خونین را جگر پرکالہ ساز

تا یکے چون غنچہ می باشی خموش / نکہتِ خود را چو گل ارزان فروش

در گرہ ہنگامہ داری چون سپند / محملِ خود بر سرِ آتش بہبند

چون جرس آخر ز ہر جزوِ بدن / نالۂ خاموش را بیرون فگن

آتش استی بزمِ عالم بر فروز / دیگران را ہم ز سوزِ خود بسوز

فاش گو اسرارِ پیرِ مے فروش / موجِ مے شو کسوتِ مینا بپوش

سنگِ شو آئینۂ اندیشہ را / بر سرِ بازار بشکن شیشہ را

از نیستان ہمچو نے پیغام دہ / قیس را از قومِ حی پیغام دہ

نالہ را اندازِ نو ایجاد کن / بزم را از ہائے و ہو آباد کن

خیز و جانِ نو بدہ ہر زندہ را / از قمِ خود زندہ تر کن زندہ را

خیز و پا بر جادۂ دیگر بنہ / جوشِ سودائے کہن از سر بنہ

آشنائے لذتِ گفتار شو / اے درائے کاروان بیدار شو

زین سخن آتش بہ پیراہن شدم — مثلِ نے ہنگامہ آبستن شدم

چون نوا از تارِ خود برخاستم — جنّتے از بہرِ گوش آراستم

بر گرفتم پردہ از رازِ خودی

وانمودم سرِّ اعجازِ خودی

بود نقشِ ہستیم انگارۂ[1] — ناقبولے ناکسے ناکارۂ

عشقِ سوہان زد مرا آدم شدم — عالمِ کیف و کمِ عالم شدم

حرکتِ اعصابِ گردون دیدہ ام — در رگِ مہ گردشِ خون دیدہ ام

بہرِ انسان چشمِ من شبہا گریست — تا دریدم پردۂ اسرارِ زیست

از درونِ کارگاہِ ممکنات — بر کشیدم سرِّ تقویمِ حیات

من کہ این شب را چو مہ آراستم — گردِ پائے ملّتِ بیضاستم

ملّتے در باغ و راغ آوازہ اش — آتشِ دلہا سرودِ تازہ اش

ذرّہ کشت و آفتاب انبار کرد — خرمن از صد رومی و عطّار کرد

آہ گرمم رخت بر گردون کشم — گرچہ دودم از تبارِ آتشم

خامہ ام از ہمّتِ فکرِ بلند — راز این نہ پردہ در صحرا فگند

قطرہ تا ہمسایۂ دریا شود

ذرّہ از بالیدگی صحرا شود

---

[1] نقشِ ناتمام۔

شاعری زین مثنوی مقصود نیست — بت پرستی بت گری مقصود نیست
ہندیم از پارسی بیگانہ ام — ماہِ نو باشم تہی پیمانہ ام
حسنِ اندازِ بیان از من مجوی — خوانسار[1] و اصفہان از من مجوی
گرچہ ہندی در عذوبت[2] شکر است — طرزِ گفتارِ دری شیرین تر است
فکرِ من از جلوہ اش مسحور گشت — خامۂ من شاخِ نخلِ طور گشت
پارسی از رفعتِ اندیشہ ام — در خورد با فطرتِ اندیشہ ام

خردہ[3] بر مینا مگیر اے ہوشمند
دل بذوقِ خردۂ مینا[4] ببند

در[5] بیانِ اینکہ اصلِ نظامِ عالم از خودی است و تسلسلِ حیاتِ تعیناتِ وجود بر استحکامِ خودی انحصار دارد

پیکرِ ہستی ز آثارِ خودی است — ہر چہ می بینی ز اسرارِ خودی است

---

[1] خوانسار و اصفہان ایران کے دو مشہور مقامات جہان کی خاک سے مشہور شعرا پیدا ہوئے۔
[2] شیرینی۔ [3] خردہ گرفتن: نکتہ چینی کرنا۔ [4] خردۂ مینا: شراب۔
[5] اس عنوان کے ذیل میں جو اشعار ہیں ان سے لفظ خودی کے معنوں (باقی صفحہ ۱۲ پر)

خویشتن را چون خودی بیدار کرد — آشکارا عالمِ پندار کرد

صد جہان پوشیدہ اندر ذات او — غیر او پیداست از اثباتِ او

در جہان تخمِ خصومت کاشت است — خویشتن را غیرِ خود پنداشت است

سازد از خود پیکرِ اغیار را — تا فزاید لذتِ پیکار را

می کشد از قوتِ بازوے خویش — تا شود آگاہ از نیروئے خویش

خود فریبی ہائے او عینِ حیات — ہمچو گل از خون وضو عینِ حیات

بہرِ یک گل خونِ صد گلشن کند — از پئے یک نغمہ صد شیون کند

یک فلک را صد ہلال آوردہ است — بہرِ حرفے صد مقال آوردہ است

عذرِ این اسراف و این سنگین دلی — خلق و تکمیلِ جمالِ معنوی

حسنِ شیرین عذرِ دردِ کوہکن — نافۂ عذرِ صد آہوے ختن

سوزِ پیہم قسمتِ پروانہ ہا — شمع عذرِ محنتِ پروانہ ہا

خامۂ او نقشِ صد امروز بست — تا بیارد صبحِ فردائے بدست

شعلہ ہائے او صد ابراہیمؑ سوخت — تا چراغِ یک محمدؐ بر فروخت

می شود از بہرِ اغراضِ عمل — عامل و معمول و اسباب و علل

خیزد انگیزد پرد تابد رمد — سوزد افروزد کشد میرد دمد

وسعتِ ایام جولان گاہِ او — آسمان موجے ز گردِ راہِ او

(بقیہ صفحہ ۱۱ سے) پر روشنی پڑیگی۔ اس ضمن میں صفحہ ۲۸ کے اشعار بھی زیر نظر رکھیے۔

گل بجیبِ آفاق از گلکاریش — شب ز خوابش روز از بیداریش
شعلۂ خود در شرر تقسیم کرد — جز پرستی عقل را تعلیم کرد
خود شکن گردید و اجزا آفرید — اندکے آشفت و صحرا آفرید
باز از آشفتگی بیزار شد — وز بہم پیوستگی کہسار شد
وانمودن خویش را خوئے خودی است — خفتہ در ہر ذرہ نیروئے خودی است

قوّتِ خاموش و بیتابِ عمل
از عمل پابندِ اسبابِ عمل

چون حیاتِ عالم از زورِ خودی است — پس بقدرِ استوارِ زندگی است
قطرہ چون حرفِ خودی از بر کند — ہستئ بے مایہ را گوہر کند
بادہ از ضعفِ خودی بے پیکر است — پیکرش منت پذیرِ ساغر است
گرچہ پیکر می پذیرد جامِ مے — گردش از ما وام گیرد جامِ مے
کوہ چون از خود رود صحرا شود — شکوہ سنجِ جوششِ دریا شود
موج تا موج است در آغوشِ بحر — می کند خود را سوارِ دوشِ بحر
حلقۂ زد نور تا گردیدِ چشم — از تلاشِ جلوہ ہا جنبید چشم
سبزہ چون تابِ دمید از خویش یافت — ہمتِ او سینۂ گلشن شگافت
شمع ہم خود را بخود زنجیر کرد — خویش را از ذرہ ہا تعمیر کرد
خود گدازی پیشہ کرد از خود رمید — ہم چو اشک آخر ز چشمِ خود چکید

گر بفطرت پخته‌تر بودے نگین
از جراحت ها بیاسودے نگین

می شود سرمایه دارِ نامِ غیر
دوشِ او مجروح بارِ نامِ غیر

چون زمین بر هستیِ خود محکم است
ماه پابندِ طوافِ پیهم است

هستیِ مهر از زمین محکم‌تر است
پس زمین مسحورِ چشمِ خاور است

جنبش از مژگان برد شانِ چنار
مایه دار از سطوتِ او کهسار

تار پودِ کسوتِ او آتش است
اصلِ او یک دانهٔ گردن کش است

چون خودی آرد بهم نیروئے زیست
می کشاید قلزمے از جوئے زیست

در بیانِ اینکه حیاتِ خودی از تخلیق و تولیدِ مقاصد است

زندگانی را بقا از مدعاست
کارِ دانش را درا از مدعاست

زندگی در جستجو پوشیده است
اصلِ او در آرزو پوشیده است

آرزو را در دلِ خود زنده دار
تا نگردد مشتِ خاکِ تو مزار

آرزو جانِ جهانِ رنگ و بوست
فطرتِ هر شے امینِ آرزوست

از تمنا رقصِ دل در سینه ها
سینه ها از تابِ او آئینه ها

طاقتِ پرواز بخشد خاک را — خضر باشد موسیٰ ادراک را
دل ز سوزِ آرزو گیرد حیات — غیرِ حق میرد چو او گیرد حیات
چون ز تخلیقِ تمنا باز ماند — شہپرش بشکست و از پرواز ماند
آرزو ہنگامہ آرائے خودی — موجِ بیتابے ز دریائے خودی
آرزو صیدِ مقاصد را کمند — دفترِ افعال را شیرازہ بند
زندہ را نفیِ تمنّا مردہ کرد — شعلہ را نقصانِ سوز افسردہ کرد
چیست اصلِ دیدۂ بیدار ما؟ — بست صورت لذتِ دیدار ما
کبکِ پا از شوخیٔ رفتار یافت — بلبل از سعیٔ نوا منقار یافت
نے برون از نیستان آباد شد — نغمہ از زندانِ او آزاد شد
عقلِ ندرت کوش و گردون تاز چیست — ہیچ میدانی کہ این اعجاز چیست
زندگی سرمایہ دار از آرزوست — عقل از زائیدگانِ بطنِ اوست
چیست نظمِ قوم و آئین و رسوم — چیست رازِ تازگیہائے علوم
آرزوئے کو بزورِ خود شکست — سر ز دل بیرون زد و صورت بہ بست
دست و دندان و دماغ و چشم و گوش — فکر و تخییل و شعور و یاد و ہوش
زندگی مرکب چو در جنگاہ باخت — بہرِ حفظِ خویش این آلات ساخت
آگہی از علم و فن مقصود نیست — غنچہ و گل از چمن مقصود نیست

لہ پیدا کرنا۔

علم از سامانِ حفظِ زندگی است   علم از اسبابِ تقویمِ خودی است

علم و فن از پیش خیزانِ حیات   علم و فن از خانه زادانِ حیات

ای ز رازِ زندگی بیگانه خیز   از شرابِ مقصدی مستانه خیز

مقصدی مثلِ سحر تابندهٔ   ماسوا را آتشِ سوزندهٔ

مقصدی از آسمان بالاتری   دلربائی دلستانی دلبری

باطلِ دیرینه را غارتگری   فتنه در جیبی سراپا محشری

ما ز تخلیقِ مقاصد زنده ایم
از شعاعِ آرزو تابنده ایم

در بیانِ اینکه خودی از عشق و محبّت استحکام می پذیرد

نقطهٔ نوری که نامِ او خودی است   زیرِ خاکِ ما شرارِ زندگی است

از محبّت می شود پاینده تر   زنده تر سوزنده تر تابنده تر

از محبّت اشتعالِ جوهرش   ارتقائی ممکناتِ مضمرش

فطرتِ او آتش اندوزد ز عشق   عالم افروزی بیاموزد ز عشق

عشق را از تیغ و خنجر باک نیست   اصلِ عشق از آب و باد و خاک نیست

در جهان هم صلح و هم پیکارِ عشق   آبِ حیوان تیغِ جوهر دارِ عشق

از نگاهِ عشق خارا شق بود   عشقِ حق آخر سراپا حق بود

عاشقی آموز و محبوبے طلب   چشمِ نوحے قلبِ ایوبے طلب

کیمیا پیدا کن از مشتِ گلے   بوسه زن بر آستانِ کاملے

شمعِ خود را همچو رومی بر فروز   روم را در آتشِ تبریز سوز

هست معشوقے نهان اندر دلت   چشم اگر داری بیا بنمایمت

عاشقانِ او ز خوبان خوب تر   خوشتر و زیباتر و محبوب تر

دل ز عشقِ او توانا می شود!   خاک همدوشِ ثریا می شود

خاکِ نجد از فیضِ او چالاک شد   آمد اندر وجد و بر افلاک شد

در دلِ مسلم مقامِ مصطفیٰ است   آبروئے ما ز نامِ مصطفیٰ است

طور موجے از غبارِ خانه اش   کعبه را بیت الحرم کاشانه است

کمتر از آنے ز اوقاتش ابد   کاسب افزایش از ذاتش ابد

بوریا ممنونِ خوابِ راحتش   تاجِ کسری زیرِ پائے امتش

در شبستانِ حرا خلوت گزید   قوم و آئینِ حکومت آفرید

ماند شبها چشمِ او محرومِ نوم   تا به تختِ خسروی خوابید قوم

وقتِ هیجا تیغِ او آهن گداز   دیدهٔ او اشکبار اندر نماز

در دعائے نصرت آمین تیغِ او   قاطعِ نسلِ سلاطین تیغِ او

در جهان آئینِ نو آغاز کرد   مسندِ اقوامِ پیشین در نورد

از کلیدِ دین درِ دنیا کشاد — ہمچو او بطنِ امِ گیتی نزاد
در نگاہِ او یکے بالا و پست — با غلامِ خویش بر یک خوان نشست
در مصافے[۱] پیشِ آن گردون سریر — دخترِ سردارِ طےؔ[۲] آمد اسیر
پائے در زنجیر و ہم بے پردہ بود — گردن از شرم و حیا خم کردہ بود
دخترک را چون نبی بے پردہ دید — چادرِ خود پیشِ روئے او کشید
ما از آن خاتونِ طےؔ عریان تریم — پیشِ اقوامِ جہان بے چادریم
روزِ محشر اعتبارِ ماست او — در جہان ہم پردہ دارِ ماست او
لطف و قہرِ او سراپا رحمتے — آن بیاران این باعدا رحمتے
آنکہ بر اعدا درِ رحمت کشاد — مکہ را پیغامِ لاتثریب[۳] داد
ما کہ از قیدِ وطن بیگانہ ایم — چون نگہ نورِ دو چشمیم و یکیم
از حجاز و چین و ایرانیم ما — شبنمِ یک صبحِ خندانیم ما
مستِ چشمِ ساقیِ بطحاستیم — در جہان مثلِ مے و میناستیم

۱ے جنگ۔ ۲ے عرب کے قبیلہ بنی طے کا سردار حاتم جو اپنی فیاضی کے لئے مشہور تھا۔ ۳ے لاتثریب علیکم الخ (یعنی تمہارے لئے کوئی تعزیر نہیں) اگرچہ کفار عرب نے نبی کریمؐ کو بہت ایذا دی تھی۔ مگر فتح مکہ کے بعد جبکہ فاتح کو انتقام کا حق اور قوت حاصل تھی حضور صلی اللہ علیہ وسلم نے لاتثریب علیکم فرما کر سب کو معاف فرمایا۔ شعر بالا میں اسی آیۂ شریفہ کی طرف تلمیح ہے۔

امتیازاتِ نسب را پاک سوخت ‏ آتشِ او این خس و خاشاک سوخت

چون گلِ صدبرگ ما را بو یکیست ‏ اوست جانِ این نظام و او یکیست

سرِّ مکنونِ دلِ او ما بدیم ‏ نعره بیباکانه زد افشا شدیم

شورِ عشقش در نَے خاموشِ من ‏ می تپد صد نغمه در آغوشِ من

من چه گویم از تولایش که چیست ‏ خشک چوبے در فراقِ او گریست

هستیٔ مسلم تجلی گاهِ او ‏ طورها بالد ز گردِ راهِ او

پیکرم را آفرید آئینه اش ‏ صبحِ من از آفتابِ سینه اش

در تپیدِ دمبدم آرامِ من ‏ گرم تر از صبحِ محشر شامِ من

ابرِ آذار[1] است و من بستانِ او ‏ تاکِ من نمناک از بارانِ او

چشم در کشتِ محبت کاشتم ‏ از تماشا حاصلے برداشتم

خاکِ یثرب از دو عالم خوشتر است ‏ اے خنک شہرے که آنجا دلبر است

کشتهٔ اندازِ ملا جامیم ‏ نظم و نثرِ او علاجِ خامیم

شعرِ لبریزِ معانی گفته است ‏ در ثنائے خواجه گوهر سفته است

“نسخهٔ کونین را دیباچه اوست
جمله عالم بندگان و خواجه اوست”

کیفیت ها خیزد از صهبائے عشق ‏ هست هم تقلید از اسمائے عشق

---

[1] موسمِ بہار کا بادل۔

کاملِ بسطام[۱] در تقلید فرد — اجتناب از خوردنِ خربوزہ کرد
عاشقی؟ محکم شو از تقلیدِ یار — تا کمندِ تو شود یزدان شکار
اندکے اندر حرائے دل نشین — ترکِ خود کن سوئے حق ہجرت گزین
محکم از حق شو سوئے خود گام زن — لات و عزائے ہوس را سر شکن
لشکرے پیدا کن از سلطانِ[۲] عشق — جلوہ گر شو بر سرِ فارانِ عشق
تا خدائے کعبہ بنوازد ترا
شرحِ اِنّی[۳] جاعل سازد ترا

در بیانِ این کہ خودی از سوال ضعیف می گردد

اے فراہم کردہ از شیران خراج — گشتۂ روباہ مزاج از احتیاج
خستگی ہائے تو از ناداری است — اصلِ دردِ تو ہمیں بیماری است
می رباید رفعت از فکرِ بلند — می کشد شمعِ خیالِ ارجمند

ا؎ حضرت بایزید بسطامیؒ نے خربوزہ کھانے سے محض اس بنا پر اجتناب کیا تھا کہ انہیں معلوم نہ تھا کہ نبی کریمؐ نے یہ پھل کس طرح کھایا ہے۔ اسی کامل تقلید کا نام عشق ہے۔
۲؎ غلبہ۔ قوت۔ ۳؎ اِنّی جاعلٌ فی الارضِ خلیفہ (آیۂ شریفہ)

از خمِ ہستی مئے گلفام گیر ۔ نقدِ خود از کیسۂ ایام گیر
خود فرود آ از شتر مثلِ عمرؓ[۱] ۔ اَلحذر از منتِ غیر اَلحذر
تا بکے دریوزۂ منصب کنی ۔ صورتِ طفلان زنے مرکب کنی
فطرتے کو بر فلک بندد نظر ۔ پست می گردد ز احسانِ دگر
از سوال افلاس گردد خوار تر ۔ از گدائی گدیہ گر نادار تر
از سوال آشفتہ اجزائے خودی ۔ بے تجلی نخلِ سینائے خودی
مشتِ خاکِ خویش را از ہم مپاش ۔ مثلِ مہ رزقِ خود از پہلو تراش
گرچہ باشی تنگ روز و تنگ بخت ۔ در رہِ سیلِ بلا افگندہ رخت
رزقِ خویش از نعمتِ دیگر مجو ۔ موجِ آب از چشمۂ خاور مجو
تا نباشی پیشِ پیغمبر خجل ۔ روزِ فردائے کہ باشد جان گسل
ماہ را روزی رسد از خوانِ مہر ۔ داغ بر دل دارد از احسانِ مہر
ہمت از حق خواہ و با گردون ستیز ۔ آبروئے ملتِ بیضا مریز
آنکہ خاشاکِ بتان از کعبہ رفت ۔ مردِ کاسب را حبیب اللہ[۲] گفت

۱؎ جب بحالت سواری اشتر جناب فاروقؓ کا تازیانہ ہاتھ سے گر گیا تو اسے زمین پر سے اٹھانے کے لئے آپ خود اونٹ سے اترے اور اس معمولی کام کے لئے بھی کسی کا احسان گوارا نہ فرمایا۔ اس شعر میں اسی واقعہ کی طرف اشارہ ہے

۲؎ الکاسب حبیب اللہ (حدیث)

پیرِ گردون کز کواکب نقش بست | غنچه ها از شاخسارِ او شکست

پنجهٔ او پنجهٔ حق می شود | ماه از انگشتِ[1] او شق می شود

در خصوماتِ جهان گردد حکم[2] | تابعِ فرمانِ او دارا و جم

با تو می گویم حدیثِ بوعلیؒ | در سوادِ هند نامِ او جلی

آن نوا پیرائے گلزارِ کهن | گفت با ما از گلِ رعنا[3] سخن

خطهٔ این جنتِ آتش نژاد | از هوائے دامنش مینو سواد

کوچک[4] ابدالش سوئے بازار رفت | از شرابِ بوعلی سرشار رفت

عاملِ[5] آن شهر می آمد سوار | همرکابِ او غلام و چوبدار

پیشرو زد بانگ اے ناهوشمند | بر جلودارانِ عامل ره مبند

رفت آن درویش سر افگنده پیش | غوطه زد اندر یمِ افکارِ خویش

چوبدار از جامِ استکبار مست | بر سرِ درویش چوبِ خود شکست

از رهِ عامل فقیر آزرده رفت | دل گران و ناخوش و افسرده رفت

در حضورِ بوعلیؒ فریاد کرد | اشک از زندانِ چشم آزاد کرد

صورتِ برقے که بر کهسار ریخت | شیخ سیلِ آتش از گفتار ریخت

---

۱ تلمیح ہے معجزۂ شق القمر کی طرف۔ ۲ منصف۔ ۳ تلمیح ہے حضرت بوعلی قلندرؒ کے اس شعر کی طرف۔ "مرحبا اے بلبلِ باغِ کہن۔ از گلِ رعنا بگو با ما سخن۔" ۴ کوچک ابدال اصطلاح صوفیا میں مرید خاص و پیش دست کو کہتے ہیں۔ ۵ گورنر، حاکم۔

از رگِ جان آتشِ دیگر گشود
یاد پیرِ خویش ارشادے نمود

خامہ را برگیر و فرمانے نویس!
از فقیرے سوئے سلطانے نویس!

بندہ ام را عاملت بر سر زدہ است
بر متاعِ جانِ خود اخگر زدہ است

باز گیر این عاملِ بد گوہرے
ورنہ بخشم ملکِ تو با دیگرے

نامۂ آن بندۂ حق دستگاہ
لرزہ ہا انداخت در اندامِ شاہ

پیکرش سرمایۂ آلام گشت
زرد مثلِ آفتابِ شام گشت

بہرِ عامل حلقۂ زنجیر جست
از قلندر عفوِ این تقصیر جست

خسروِ شیرین زبان رنگین بیان
نغمہ ہا کش از ضمیرِ کن فکان

فطرتش روشن مثالِ ماہتاب
گشت از بہرِ سفارت انتخاب

چنگ را پیشِ قلندر چون نواخت
از نوائے شیشۂ جانش گداخت

شوکتے کو پختہ چون کہسار بود
قیمتِ یک نغمۂ گفتار بود

نیشتر بر قلبِ درویشاں مزن
خویش را در آتشِ سوزاں مزن

تنگ دل از روزگارِ قوم خویش ۔۔۔ از ستمہائے ہژبرآں سینہ ریش
شکوہ ہا از گردشِ تقدیر کرد ۔۔۔ کارِ خود را محکم از تدبیر کرد
بہرِ حفظِ خویش مردِ ناتوان ۔۔۔ حیلہ ہا جوید ز عقلِ کاردان
در غلامی از پئے دفعِ ضرر ۔۔۔ قوّتِ تدبیر گردد تیز تر
پختہ چون گردد جنونِ انتقام ۔۔۔ فتنہ اندیشی کند عقلِ غلام
گفت با خود عقدۂ ما مشکل است ۔۔۔ قلزمِ غمہائے ما بے ساحل است
میش نتواند ز دامِ شیر رست ۔۔۔ سیم ساعد ماؤ او پولاد دست۔
نیست ممکن کز کمالِ وعظ و پند ۔۔۔ خوئے گرگی آفریند گوسفند
شیرِ نر را میش کردن ممکن است ۔۔۔ غافلش از خویش کردن ممکن است
صاحبِ آوازۂ الہام گشت ۔۔۔ واعظِ شیرانِ خون آشام گشت
نعرہ زد اے قوم کذّابٌ اشِر[1] ۔۔۔ بے خبر از یومِ نحسٍ مستمر
مایہ دار از قوّتِ روحانیم ۔۔۔ بہرِ شیران مرسلِ یزدانیم
دیدۂ بے نور را نور آمدم ۔۔۔ صاحبِ دستور[2] و مامور آمدم
توبہ از اعمالِ نا محمود کن ۔۔۔ اے زیان اندیش فکرِ سود کن
ہر کہ باشد تند و زور آور شقی است ۔۔۔ زندگی مستحکم از نفیِ خودی است
روحِ نیکاں از علف یابد غذا ۔۔۔ تارکِ[3] اللحم است مقبولِ خدا

---

[1] کذّاب اشر و نحس مستمر قرآنی الفاظ ہیں۔ [2] شریعت۔ [3] گوشت کا تارک۔

تیزی دندان ترا رسوا کند
دیدهٔ ادراک را اعمیٰ[1] کند

جنت از بحرِ ضعیفان است و بس
قوّت از اسبابِ خسران[2] است و بس

جستجوئے عظمت و سطوت شر است
تنگدستی از امارت خوشتر است

برقِ سوزان در کمینِ دانه نیست
دانه گر خرمن شود فرزانه نیست

ذره شو صحرا مشو گر عاقلی!
تا ز نورِ آفتابے بر خوری

اے که می نازی بذبحِ گوسفند
ذبح کن خود را که باشی ارجمند

زندگی را می کند ناپائدار
جبر و قهر و انتقام و اقتدار

سبزه پامال است و روید بار بار
خوابِ مرگ از دیده شوید بار بار

غافل از خود شو اگر فرزانهٔ
گر ز خود غافل نهٔ دیوانهٔ

چشم بند و گوش بند و لب ببند
تا رسد فکرِ تو بر چرخِ بلند

این علف زارے جهان هیچ است هیچ
تو برین موهوم اے نادان مپیچ

خیلِ شیر از سخت کوشی خسته بود
دل بذوقِ تن پرستی بسته بود

آمدش این پند خواب آور پسند
خورد از خامی فسونِ گوسفند

آنکه کردے گوسفندان را شکار
کرد دینِ گوسفندی اختیار

با پلنگان سازگار آمد علف
گشت آخر گوهرِ شیری خزف

از علف آن تیزی دندان نماند
هیبتِ چشمِ شرر افشان نماند

---

[1] اندھا۔ نابینا۔ [2] گھاٹا۔ خسارہ۔

دل بتدریج از میانِ سینه رفت — جوہرِ آئینه از آئینه رفت
آن جنونِ کوششِ کامل نماند — آن تقاضائے عمل در دل نماند
اقتدار و عزم و استقلال رفت — اعتبار و عزت و اقبال رفت
پنجه ہائے آہنین بے زور شد — مردہ شد دلہا و تنہا گور شد
زورِ تن کاہید و خوفِ جان فزود — خوفِ جان سرمایۂ ہمت ربود
صد مرض پیدا شد از بے ہمتی — کوته دستی بیدلی دون فطرتی
شیرِ بیدار از فسونِ میش خفت — انحطاط[۱] خویش را تہذیب گفت

در معنی اینکه افلاطونِ یونانی که تصوف و ادبیاتِ اقوامِ اسلامیه از افکارِ او اثرِ عظیم پذیرفته بر مسلکِ گوسفندی رفته است و از تخیلاتِ او احتراز واجب است

راہبِ دیرینه افلاطونِ حکیم — از گروہِ گوسفندانِ قدیم

---

۱ روحانی اور جسمانی تنزل۔

رخشِ[1] او در ظلمتِ[2] معقول گم — در کہستانِ وجود افگندہ سم

آنچنان افسونِ نامحسوس خورد — اعتبار از دست و چشم و گوش برد

گفت سرِ زندگی در مُردن است — شمع را صد جلوہ در افسردن است

بر تخیلہائے ما فرمان رواست — جامِ او خواب آور و گیتی رُباست

گوسفندے در لباسِ آدم است — حکمِ او بر جانِ صوفی محکم است

عقلِ خود را بر سرِ گردوں رساند — عالمِ اسباب را افسانہ خواند

کارِ او تحلیلِ اجزائے حیات — قطعِ شاخِ سروِ رعنائے حیات

فکرِ افلاطون زیان را سود گفت — حکمتِ او بود را نابود گفت

فطرتش خوابید و خوابے آفرید — چشمِ ہوشِ او سرابے آفرید

بسکہ از ذوقِ عمل محروم بود — جانِ او وارفتۂ معدوم بود

منکرِ ہنگامۂ موجود گشت — خالقِ اعیانِ[3] نامشہود گشت

---

[1] گھوڑا۔ [2] فلسفہ کی تاریکی۔ [3] اس شعر میں افلاطون کے مشہور مسئلہ اعیان کی طرف اشارہ ہے جس پر ارسطو نے نہایت عمدہ تنقید کی ہے۔ افسوس ہے کہ اس مسئلہ کی توضیح اس جگہ ناممکن ہے۔ فارابی نے الجمع بین الرائین میں ارسطو اور افلاطون کو ہم خیال ثابت کرنے کی کوشش کی ہے، جو میرے نزدیک ناکام رہی۔ ملا ہادی سبزواری نے جو حال کے ایرانی حکماء میں سے ہیں اپنی کتاب اسرار الحکم میں زیادہ تر افلاطون کا تتبع کیا ہے۔ عربی اور فارسی جاننے والے ناظرین ان کتب کی طرف توجہ کریں۔ انگریزی دانوں کو فلسفۂ مغرب کی کسی انگریزی تاریخ سے ان مسائل کی حقیقت مختصر طور پر معلوم ہو جائے گی۔

زنده جان را عالمِ امکان خوش است — مرده دل را عالمِ اعیان خوش است
آهویش بے بهره از لطفِ خرام — لذتِ رفتار بر کبکش حرام
شبنمش از طاقتِ رم بے نصیب — طائرش را سینه از دم بے نصیب
ذوقِ روئیدن ندارد دانه اش — از تپیدن بے خبر پروانه اش
راهبِ ما چاره غیر از رم نداشت — طاقتِ غوغاے این عالم نداشت
دل بسوزِ شعلهٔ افسرده بست — نقشِ آن دنیاے افیون خورده بست
از نشیمن سوے گردون پر گشود — باز سوے آشیان نامد فرود
در خمِ گردون خیالِ او گم است — من ندانم دُرد یا خشتِ خم است

قومها از سکرِ او مسموم گشت
خفت و از ذوقِ عمل محروم گشت

در حقیقتِ شعر و اصلاحِ ادبیاتِ اسلامیه

گرم خون انسان ز داغِ آرزو — آتشِ این خاک از چراغِ آرزو
از تمنا مے بجام آمد حیات — گرم خیز و تیز گام آمد حیات
زندگی مضمونِ تسخیر است و بس — آرزو افسونِ تسخیر است و بس

زندگی صید افگن و دام آرزو ... حسن را از عشق پیغام آرزو

از چه رو خیزد تمنا دمبدم؟ ... این نوای زندگی را زیر و بم

هرچه باشد خوب و زیبا و جمیل ... در بیابانِ طلب ما را دلیل

نقشِ او محکم نشیند در دلت ... آرزو ها آفریند در دلت

حسن خلاقِ بهارِ آرزوست ... جلوه اش پروردگارِ آرزوست

سینۂ شاعر تجلی زارِ حسن ... خیزد از سینای او انوارِ حسن

از نگاهش خوب گردد خوب تر ... فطرت از افسونِ او محبوب تر

از دمش بلبل نوا آموخته است ... غازه اش رخسارِ گل افروخته است

سوزِ او اندر دلِ پروانه ها ... عشق را رنگین از او افسانه ها

بحر و بر پوشیده در آب و گلش ... صد جهانِ تازه مضمر در دلش

در دماغش نادمیده لاله ها ... ناشنیده نغمه ها هم ناله ها

فکرِ او با ماه و انجم همنشین ... زشت را نا آشنا خوب آفرین

خضر و در ظلماتِ او آبِ حیات ... زنده تر از آبِ چشمش کائنات

ما گران سیریم و خام و ساده ایم ... در رہِ منزل ز پا افتاده ایم

عندلیبِ او نوا پرداخته است ... حیله ای از بہرِ ما انداخته است

تا کشد ما را بفردوسِ حیات ... حلقۂ کامل شود قوسِ حیات

کاروانها از درایش گام زن ... در پئے آوازِ نایش گام زن

چون نسیمش در ریاضِ ما وزد — نرمک اندر لالہ و گل می خزد
از فریبِ او خود افزا زندگی — خود حساب[1] و ناشکیبا زندگی

اہلِ عالم را صلا بر خوان کند
آتشِ خود را چو باد ارزان کند

وائے قومے کز اجل گیرد برات — شاعرش وابوسد[2] از ذوقِ حیات
خوش نماید زشت را آئینہ اش — در جگر صد نشتر از نوشینہ اش
بوسۂ او تازگی از گل برد — ذوقِ پرواز از دلِ بلبل برد
سستِ اعصاب تو از افیونِ او — زندگانی قیمتِ مضمونِ او
می رباید ذوقِ رعنائی ز سرو — جرّہ شاہین از دمِ سردش تذرو
ماہی و از سینہ تا سر آدم است — چون بناتِ آشیانِ دریم[3] است
از نوا بر ناخدا افسون زند — کشتیش در قعرِ دریا افگند
نغمہ ہائش از دلت دزدد ثبات — مرگ را از سحرِ او دانی حیات

---

۱ خود حساب، محاسبۂ نفس کرنے والا۔ ۲ وابوسیدن، رو گردانی کرنا۔

۳ بناتِ آشیانِ دریم، سمندر کی تین پریاں جن کو عربی میں بنات البحر اور انگریزی میں سائرنز کہتے ہیں۔ ملاحوں کے توہمات کی رو سے ان کا آدھا جسم مچھلی کا ہے اور آدھا انسان کا۔ اور جہاز ران ان کی خوش آوازی سے بے راہ ہو کر غرق ہو جاتے ہیں۔

مایۂ ہستی ز جانِ تو برد — لعلِ عنابی ز کانِ تو برد
چون زیان پیرایہ بندد سود[۱] را — می کند مذموم ہر محمود را
در یم اندیشہ اندازد ترا — از عمل بیگانہ می سازد ترا
خستۂ ما از کلامش خستہ تر — انجمن از دورِ جامش خستہ تر
جوئے برقے نیست در نیسانِ او — یک سرابِ رنگ و بو بستانِ او
حسنِ او را با صداقت کار نیست — در یمش جز گوہرِ تف[۲] دار نیست
خواب را خوشتر ز بیداری شمرد — آتشِ ما از نفسہائش فسرد
قلبِ مسموم از سرودِ بلبلش — خفتہ مارے زیرِ انبارِ گلش

از خم و مینا و جامش الحذر
از مئے آئینہ فامش الحذر

اے ز پا افتادۂ صہبائے او — صبحِ تو از مشرقِ مینائے او
اے دلت از نغمہ ہائش سرد جوش — زہرِ قاتل خوردۂ از راہِ گوش
اے دلیلِ انحطاط اندازِ تو — از نوا افتادہ تارِ سازِ تو
آن چنان زار از تن آسانی شدی — در جہان ننگِ مسلمانی شدی
از رگِ گل می توان بستن ترا — از نسیمے می توان خستن ترا
عشق رسوا گشتہ از فریادِ تو — زشت رو تمثالش از بہزادِ تو

---

۱ خواہش، آرزو۔ ۲ عیب دار۔

زرد از آزارِ تو رخسارِ او — سردیٔ تو بردہ سوز از نارِ او
خستہ جان از خستہ جانیہائے تو — ناتوان از ناتوانیہائے تو
گریۂ طفلانہ در پیمانہ اش — کلفتِ آہِ متاعِ خانہ اش
سرخوش از دریوزۂ میخانہا — جلوہ دزدِ روزنِ کاشانہا
ناخوشی افسردۂ آزردۂ — از لگد کوبِ نگہبان مُردۂ
از غمان مانندِ نے کاہیدۂ — وز فلک صد شکوہ برلب چیدۂ
لابہ و کین جوہرِ آئینہ اش — ناتوانی ہمدمِ دیرینہ اش
پست بخت و زیردست و دون نہاد — ناسزا و ناامید و نامراد
شیونش از جانِ تو سرمایہ بُرد — لطفِ خواب از دیدۂ ہمسایہ بُرد

وائے بر عشقے کہ نارِ او فسرد
در حرم زائید و در بتخانہ مرد

اے میان کیسہ ات نقدِ سخن — بر عیارِ زندگی او را بزن
فکرِ روشن بین عمل را رہبر است — چون درخشِ برق پیش از تندر است
فکرِ صالح در ادب می بایدت — رجعتے سوئے عرب می بایدت
دل بہ سلمائے عرب باید سپرد — تا دمد صبحِ حجاز از شامِ کُرد

لہ سلمٰی ادبیاتِ عرب میں معشوقہ کا نام ہے۔ دوسرے مصرع میں شیخ حسام الحق ضیاء الدین رحمۃ اللہ علیہ کے مقولہ اصبحت کردیّا و امسیت عربیّا کی طرف اشارہ ہے۔

از چمن زارِ عجم گل چیدۂ — نوبہارِ ہند و ایران دیدۂ
اندکے از گرمیِ صحرا بخور — بادۂ دیرینہ از خرما بخور
سر یکے اندر برِ گرمش بدہ — تن دمے با صرصرِ گرمش بدہ
مدتے غلطیدۂ اندر حریر[۱] — خو بہ کرباسِ درشتے ہم بگیر
قرنہا بر لالہ پاکوبیدۂ — عارض از شبنم چو گل شوئیدۂ
خویش را بر ریگِ سوزان ہم بزن — غوطہ اندر چشمۂ زمزم بزن
مثلِ بلبل ذوقِ شیون تا کجا — در چمن زاران نشیمن تا کجا
اے ہما از یمنِ دامت ارجمند — آشیانے ساز بر کوہِ بلند
آشیانے برق و تندر در برے — از کنام[۲] جرّہ بازان برترے

تا شوی در خورد پیکارِ حیات
جسم و جانت سوزد از نارِ حیات

۱۔ ایک قسم کا کپڑا۔ ۲۔ باز کے رہنے کی جگہ۔

در بیانِ اینکه تربیت خودی را سه مراحل است مرحلهٔ اوّل را اطاعت و مرحلهٔ دوم را ضبطِ نفس و مرحلهٔ سوم را نیابتِ الٰهی نامیده اند

مرحلهٔ اوّل اطاعت

خدمت و محنت شعارِ اشتر است ‏‏— صبر و استقلال کارِ اشتر است
گامِ او در راه کم غوغاستے ‏— کاروان را زورقِ[1] صحراستے
نقشِ پایش قسمتِ هر بیشهٔ ‏— کم خور و کم خواب و محنت پیشهٔ
مست زیرِ بارِ محمل می رود ‏— پائے کوبان سوئے منزل می رود
سرخوش از کیفیتِ رفتارِ خویش ‏— در سفر صابر تر از اسوارِ خویش

۱ـ کشتی

تو هم از بارِ فرائض سر متاب / برخوری از عنده حسن المآب [1]

در اطاعت کوش ای غفلت شعار / می شود از جبر پیدا اختیار [2]

ناکس از فرمان پذیری کس شود / آتش ار باشد ز طغیان خس شود [3]

هر که تسخیر مه و پروین کند / خویش را زنجیری آئین کند

باد را زندانِ گل خوشبو کند / قیدِ بو را نافهٔ آهو کند

می زند اختر سوی منزل قدم / پیشِ آئینی سرِ تسلیم خم

سبزه بر دینِ نمو روئیده است / پایمال از ترکِ آن گردیده است

لاله پیهم سوختن قانونِ او / بر جهد اندر رگِ او خونِ او

قطره ها دریاست از آئینِ وصل / ذره ها صحراست از آئینِ وصل

باطنِ هر شی ز آئینی قوی / تو چرا غافل ازین سامان روی

باز ای آزاد دستورِ قدیم / زینتِ پا کن همان زنجیرِ سیم

شکوه سنجِ سختیِ آئین مشو
از حدودِ مصطفیٰ بیرون مرو

---

[1] تلمیح ہے آیۂ قرآنی کی طرف۔ [2] اس شعر میں الٰہیاتِ اسلامیہ کے مشہور مسئلہ جبر و اختیار کی طرف اشارہ ہے۔ مقصود یہ ہے کہ اعلیٰ اور سچی حریت اطاعت یعنی پابندی فرائض سے پیدا ہوتی ہے۔ [3] سرکشی، حد سے گزر جانا۔

مرحلهٔ دوم ضبطِ نفس

نفسِ تو مثلِ شتر خود پرور است — خود پرست و خود سوار و خود سر است

مرد شو آور زمامِ او بکف — تا شوی گوهر اگر باشی خزف

هر که بر خود نیست فرمانش روان — می شود فرمان پذیر از دیگران

طرحِ تعمیرِ تو از گل ریختند — با محبت خوف را آمیختند

خوفِ دنیا خوفِ عقبیٰ خوفِ جان — خوفِ آلامِ زمین و آسمان

حبِ مال و دولت و حبِ وطن — حبِ خویش و اقربا و حبِ زن

امتزاجِ ماء و طین تن پرور است — کشتهٔ فحشا هلاکِ منکر است

تا عصائے لا الٰہ داری بدست — هر طلسمِ خوف را خواهی شکست

هر که حق باشد چو جان اندر تنش — خم نگردد پیشِ باطل گردنش

خوف را در سینهٔ او راه نیست — خاطرش مرعوبِ غیر اللہ نیست

هر که در اقلیمِ لا آباد شد — فارغ از بندِ زن و اولاد شد

می کند از ما سوا قطعِ نظر — می نهد ساطور[1] بر حلقِ پسر

با یکی مثلِ هجومِ لشکر است — جان بچشمِ او ز باد ارزان تر است

لا الٰہ باشد صدف گوهر نماز — قلبِ مسلم را حجِ اصغر نماز

---

[1] چھری۔ حضرت ابراہیم علیہ الصلوٰۃ کی قربانی کی طرف اشارہ ہے۔

در کفِ مسلم مثالِ خنجر است — قاتلِ فحشا[1] و بغی و منکر است
روزہ بر جوع[2] و عطش شبخون زند — خیبرِ تن پروری را بشکند
مومنان را فطرت افروز است حج — ہجرت آموز و وطن سوز است حج
طاعتے سرمایۂ جمعیتے — ربطِ اوراقِ کتابِ ملتے
حبِ دولت را فنا سازد زکوٰۃ — ہم مساوات آشنا سازد زکوٰۃ
دل ز حتّٰی تُنْفِقُوْا[3] محکم کند — زر فزاید الفتِ زر کم کند
این ہمہ اسباب استحکام تست — پختۂ محکم اگر اسلامِ تست

اہلِ قوّت شو ز وردِ یا قوی
تا سوارِ اشترِ خاکی شوی

مرحلۂ سوم نیابتِ الٰہی

گر شتربانی جہانبانی کنی — زیبِ سر تاجِ سلیمانی کنی
تا جہان باشد جہان آرا شوی — تاجدارِ ملکِ لایبلیٰ[4] شوی
نائبِ حق در جہان بودن خوش است — بر عناصر حکمران بودن خوش است

---

[1] اِنَّ الصَّلوٰۃَ تَنْھٰی عَنِ الْفَحْشَاءِ الخ (آیۂ شریف) [2] جوع وعطش: بھوک اور پیاس۔ [3] لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰی تُنْفِقُوْا (آیۂ شریف)
[4] ملکِ لایبلیٰ: یعنی وہ ملک جو زمانہ کی دست برد سے ہمیشہ محفوظ رہے۔

نائبِ حق ہمچو جانِ عالم است — ہستیِ او ظلِ اسمِ اعظم است
از رموزِ جزو و کل آگہ بود — در جہان قائم بامر اللہ بود
خیمہ چون در وسعتِ عالم زند — این بساطِ کہنہ را برہم زند
فطرتش معمور و می خواہد نمود — عالمے دیگر بیارد در وجود
صد جہان مثلِ جہانِ جزو و کل — روید از کشتِ خیالِ او چو گل
پختہ سازد فطرتِ ہر خام را — از حرم بیرون کند اصنام را
نغمہ زا تارِ دل از مضرابِ او — بہرِ حق بیداریِ او خوابِ او
شیب[1] را آموزد آہنگِ شباب — می دہد ہر چیز را رنگِ شباب
نوعِ انسان را بشیر و ہم نذیر — ہم سپاہی ہم سپہ گر ہم امیر
مدعائے علم الاسما[2] ستے — سرِ سبحان الذی اسرا ستے
از عصا دستِ سفیدش[3] محکم است — قدرتِ کامل بعلمش توام است
چون عنان گیرد بدست آن شہسوار — تیز تر گردد سمندِ روزگار
خشک[4] سازد ہیبتِ او نیل را — می برد از مصر اسرائیل را
از قمِ او خیزد اندر گورِ تن — مردہ جانہا چون صنوبر در چمن
ذاتِ او توجیہِ ذاتِ عالم است — از جلالِ او نجاتِ عالم است

۱ے بڑھاپا۔ ۲ے تلمیح ہے آیتِ قرآنی کی طرف۔ ۳ے حضرت موسیٰ کا روشن ہاتھ۔
۴ے اس شعر میں حضرت موسیٰ کے قصے کی طرف تلمیح ہے۔

ذرہ خورشید آشنا از سایہ اش / قیمتِ ہستی گران از مایہ اش
زندگی بخشد ز اعجازِ عمل / می کند تجدیدِ اندازِ عمل
جلوہ ہا خیزد ز نقشِ پائے او / صد کلیم آوارۂ سینائے او
زندگی را می کند تفسیرِ نَو / می دہد این خواب را تعبیرِ نَو
ہستی مکنونِ او رازِ حیات / نغمۂ نشنیدۂ سازِ حیات
طبع مضمون بندِ فطرت خون شود / تا دو بیتِ ذاتِ او موزون شود
مشتِ خاکِ ما سرِ گردون رسید / زین غبار آن شہسوار آید پدید
خفتہ در خاکسترِ امروزِ ما / شعلۂ فردائے عالم سوزِ ما
غنچۂ ما گلستان در دامن است / چشمِ ما از صبحِ فردا روشن است
اے سوارِ اشہبِ[1] دوران بیا / اے فروغِ دیدۂ امکان بیا
رونقِ ہنگامۂ ایجاد شو / در سوادِ دیدہ ہا آباد شو
شورشِ اقوام را خاموش کن / نغمۂ خود را بہشتِ گوش کن
خیز و قانونِ اخوت ساز دہ / جامِ صہبائے محبت باز دہ
باز در عالم بیار ایامِ صلح / جنگ جویان را بدہ پیغامِ صلح
نوعِ انسان مزرع و تو حاصلی / کاروانِ زندگی را منزلی
ریخت از جورِ خزان برگِ شجر / چون بہاران بر ریاضِ ما گذر

---

[1] گھوڑا۔

سجده‌هائے طفلک و برنا و پیر — از جبینِ شرمسارِ ما بگیر

از وجودِ تو سرافرازیم ما

پس بسوزِ این جہاں سوزیم ما

در شرحِ اسرارِ اسمائے علی مرتضیٰؓ

مسلمِ اول شہِ مردان علیؓ — عشق را سرمایۂ ایمان علیؓ

از ولائے دودمانش زنده‌ام — در جہان مثلِ گہر تابنده‌ایم

نرگسم وارفتۂ نظاره‌ام — در خیابانش چو بو آواره‌ام

زمزم ار جوشد ز خاکِ من ازوست — مے اگر ریزد ز تاکِ من ازوست

خاکم و از مہرِ او آئینه‌ام — می توان دیدن نوا در سینه‌ام

از رخِ او فالِ پیغمبر گرفت — ملتِ حق از شکوہش فر گرفت

قوتِ دینِ مبین فرموده‌اش — کائنات آئین پذیر از دوده‌اش

مرسلِ حق کرد نامش بوتراب — حق ید اللہ خواند در ام الکتاب

ہر کہ دانائے رموزِ زندگی است — سرِ اسمائے علیؓ داند کہ چیست

خاکِ تاریکے کہ نامِ او تن است — عقل از بیدادِ او در شیون است

فکرِ گردون رس زمین پیما ازو — چشم کور و گوش ناشنوا ازو

از ہوس تیغِ دو رو دارد بدست — رہروان را دل برین رہزن شکست

شیرِ حق این خاک را تسخیر کرد — این گِلِ تاریک را اکسیر کرد

مرتضیٰ کز تیغِ او حق روشن است — بوتراب از فتحِ اقلیمِ تن است

مردِ کشورگیر از کراری است — گوہرش را آبرو خودداری است

ہر کہ در آفاق گردد بوتراب — باز گرداند ز مغرب آفتاب[۱]

ہر کہ زین بر مرکبِ تن تنگ بست — چون نگین بر خاتمِ دولت نشست

زیرِ پاش اینجا شکوہِ خیبر است — دستِ او آنجا قسیمِ کوثر است

از خود آگاہی یداللّٰہی کند — از یداللّٰہی شہنشاہی کند

ذاتِ او دروازۂ شہرِ علوم — زیرِ فرمانش حجاز و چین و روم

حکمران باید شدن بر خاکِ خویش — تا مئے روشن خوری از تاکِ خویش

خاک گشتن مذہبِ پروانگی است — خاک را اَب[۲] شو کہ این مردانگی است

سنگ شو اے ہمچو گل نازک بدن — تا شوی بنیادِ دیوارِ چمن

از گلِ خود آدمے تعمیر کن — آدمے را عالمے تعمیر کن

گر بنا سازی نہ دیوارے نہ درے — خشت از خاکِ تو بندد دیگرے

اے ز جورِ چرخِ ناہنجار تنگ — جامِ تو فریادیِ بیدادِ سنگ

نالہ و فریاد و ماتم تا کجا — سینہ کوبیہائے پیہم تا کجا

---

۱ معجزۂ رجعتِ خورشید۔

۲ حضرت علی مرتضیٰؓ کی کنیت (ابوتراب یعنی مٹی کا باپ) کی طرف تلمیح ہے۔

در عمل پوشیده مضمون حیات		لذت تخلیق قانون حیات
خیز و خلاق جهان تازه شو		شعله در بر کن خلیل آوازه شو
با جهان نامساعد ساختن		هست در میدان سپر انداختن
مرد خود دارے که باشد پخته کار		با مزاج او بسازد روزگار
گر نسازد با مزاج او جهان		می شود جنگ آزما با آسمان
بر کند بنیاد موجودات را		می دهد ترکیب نو ذرات را
گردش ایام را بر هم زند		چرخ نیلی فام را بر هم زند
می کند از قوت خود آشکار		روزگار نو که باشد سازگار
در جهان نتوان اگر مردانه زیست		همچو مردان جان سپردن زندگیست
آزماید صاحب قلب سلیم		زور خود را از مهمات عظیم
عشق با دشوار ورزیدن خوش است		چون خلیل از شعله گل چیدن خوش است
ممکنات قوت مردان کار		گردد از مشکل پسندی آشکار
حربهٔ دون همتان کین است و بس		زندگی را این یک آئین است و بس
زندگانی قوت پیداستے	ق	اصل او از ذوق استیلاستے
عفو بیجا سردی خون حیات		سکتهٔ در بیت موزون حیات
هر که در قعر مذلت مانده است		ناتوانی را قناعت خوانده است
ناتوانی زندگی را رهزن است		بطنش از خوف و دروغ آبستن است

از مکارم اندرونِ او تہی است / شیرش از بہرِ ذمائم فربہی است

ہوشیار اے صاحبِ عقلِ سلیم / در کمینہائے نشیند این غنیم

گر خرد مندی فریبِ او مخور / مثلِ حربا¹ ہر زمان رنگش دگر

شکلِ او اہلِ نظر نشناختند / پردہ ہا بر روئے او انداختند

گاہ او را رحم و نرمی پردہ دار / گاہ می پوشد ردائے انکسار

گاہِ او مستور در مجبوری است / گاہ پنہان در تہِ معذوری است

چہرہ در شکلِ تن آسانی نمود / دل ز دستِ صاحبِ قوت ربود

با توانائی صداقت توام است / گر خود آگاہی ہمین جامِ جم است

زندگی کشت است و حاصل قوت است / شرحِ رمزِ حق و باطل قوت است

مدعی گر مایہ دار از قوت است / دعوئ او بے نیاز از حجت است

باطل از قوت پذیرد شانِ حق / خویش را حق داند از بطلانِ حق

از کنِ او زہر کوثر می شود / خیر را گوید شرے شر می شود

اے ز آدابِ امانت بے خبر / از دو عالم خویش را بہتر شمر

از رموزِ زندگی آگاہ شو / ظالم و جاہل ز غیر اللہ شو

چشم و گوش و لب گشا اے ہوشمند
گر نہ بینی راہِ حق بر من بخند

---

¹ حربا: ایک قسم کا جانور (گرگٹ) جو ہر گھڑی اپنا رنگ بدلتا رہتا ہے۔

حکایت نوجوانے از مرد کہ پیش حضرت سیّد مخدوم علی ہجویری رحمۃ اللہ علیہ آمدہ از ستمِ اعدا فریاد کرد

سیّدِ ہجویرؒ مخدومِ امم
مرقدِ او پیرِ سنجرؒ[1] را حرم

بندہائے کوہسار آساں گسیخت
در زمینِ ہند تخمِ سجدہ ریخت

عہدِ فاروقؓ از جمالش تازہ شد
حق ز حرفِ او بلند آوازہ شد

پاسبانِ عزّتِ اُمّ الکتاب
از نگاہش خانۂ باطل خراب

خاکِ پنجاب از دمِ او زندہ گشت
صبحِ ما از مہرِ او تابندہ گشت

عاشق و ہم قاصدِ طیّارِ عشق
از جبینش آشکار اسرارِ عشق

داستانے از کمالش سر کنم
گلشنے در غنچۂ مضمر کنم

نوجوانے قامتش بالا چو سرد
واردِ لاہور شد از شہرِ مرد

رفت پیشِ سیّدِ والا جناب
تا رباید ظلمتش را آفتاب

گفت محصورِ صفِ اعدا ستم
درمیانِ سنگہا مینا ستم

---

[1] خواجہ معین الدین چشتی رحمۃ اللہ علیہ جو حضرت ہجویریؒ کے مزار پر تشریف لائے تھے۔

با من آموز اے شہ گردون مکان ‌‌ ‌ زندگی کردن میانِ دشمنان

پیر دانائے کہ در ذاتش جمال ‌ ‌ ‌ بستہ پیمانِ محبت با جلال

گفت اے نامحرم از رازِ حیات ‌ ‌ ‌ غافل از انجام آغازِ حیات

فارغ از اندیشۂ اغیار شو ‌ ‌ ‌ قوتِ خوابیدہ بیدار شو

سنگ چون بر خود گمانِ شیشہ کرد ‌ ‌ ‌ شیشہ گردید و شکستن پیشہ کرد

ناتوان خود را اگر رہرو شمرد ‌ ‌ ‌ نقدِ جانِ خویش با رہزن سپرد

تا کجا خود را شماری ماء[1] و طین[2] ‌ ‌ ‌ از گلِ خود شعلۂ طور آفرین

با عزیزان سرگران بودن چرا ‌ ‌ ‌ شکوہ سنجِ دشمنان بودن چرا

راست می گویم عدو ہم یار تست ‌ ‌ ‌ ہستیٔ او رونقِ بازارِ تست

ہر کہ دانائے مقاماتِ خودی است ‌ ‌ ‌ فضلِ حق داند اگر دشمن قوی است

کشتِ انسان را عدو باشد سحاب ‌ ‌ ‌ ممکناتش را بر انگیزد ز خواب

سنگِ رہ آب است اگر ہمت قوی است ‌ ‌ ‌ سیل را پست و بلندِ جادہ چیست

سنگِ رہ گردد فسانِ تیغِ عزم ‌ ‌ ‌ قطعِ منزل امتحانِ تیغِ عزم

مثلِ حیوان خوردن آسودن چہ سود ‌ ‌ ‌ گر بخود محکم نہ بودن چہ سود

خویش را چون از خودی محکم کنی ‌ ‌ ‌ تو اگر خواہی جہان برہم کنی

گر فنا خواہی ز خود آزاد شو ‌ ‌ ‌ گر بقا خواہی بخود آباد شو

---

[1] پانی۔ [2] مٹی۔

چیست مردن از خودی غافل شدن ۔۔۔ تو چہ پنداری فراقِ جان و تن!

در خودی کن صورتِ یوسف مقام ۔۔۔ از اسیری تا شہنشاہی خرام

از خودی اندیش و مردِ کار شو ۔۔۔ مردِ حق شو حاملِ اسرار شو

شرحِ رازِ داستانہا می کنم ۔۔۔ غنچہ از زورِ نفس وا می کنم

"خوشتر آن باشد کہ سرِّ دلبران
گفتہ آید در حدیثِ دیگران"

حکایت طائرے کہ از تشنگی بیتاب بود

طائرے از تشنگی بیتاب بود ۔۔۔ در تنِ او دم مثالِ موجِ دود

ریزۂ الماس در گلزار دید ۔۔۔ تشنگی نظارۂ آب آفرید

از فریبِ ریزۂ خورشید تاب ۔۔۔ مرغِ نادان سنگ را پنداشت آب

مایہ اندوزِ نم از گوہر نشد ۔۔۔ زد بر و منقار و کامش تر نشد

گفت الماس اے گرفتارِ ہوس! ۔۔۔ تیز بر من کردہ منقارِ ہوس

قطرۂ آبے نیم ساقی نیم ۔۔۔ من برائے دیگران باقی نیم

قصدِ آزارم کنی دیوانۂ ۔۔۔ از حیاتِ خود نما بیگانۂ

آبِ من منقارِ مرغان بشکند ۔۔۔ آدمی را گوہرِ جان بشکند

طائر از الماس کامِ دل نیافت ۔۔۔ روئے خویش از ریزۂ تابندہ تافت

حسرت اندر سینه‌اش آباد گشت — در گلوی او نوا فریاد گشت

قطرهٔ شبنم سرِ شاخِ گلے — تافت مثلِ اشکِ چشمِ بلبلے

تابِ او محوِ سپاسِ آفتاب — لرزه بر تن از هراسِ آفتاب

کوکبِ رم خوے گردون زادهٔ — یک دم از ذوقِ نمو استادهٔ

صد فریب از غنچه و گل خوردهٔ — بهرهٔ از زندگی نابردهٔ

مثلِ اشکِ عاشقِ دل دادهٔ — زیرِ مژگانے چکیدن آمادهٔ

مرغ مضطر زیرِ شاخِ گل رسید — در دهانش قطرهٔ شبنم چکید

اے که می‌خواهی ز دشمن جان بری — از تو پرسم قطرهٔ یا گوهری؟

چون ز سوزِ تشنگی طائر گداخت — از حیاتِ دیگرے سرمایه ساخت

قطره سخت اندام و گوهر خو نبود — ریزهٔ الماس بود و او نبود

غافل از حفظِ خودی یک دم مشو — ریزهٔ الماس شو شبنم مشو

پخته فطرت صورتِ کهسار باش — حاملِ صد ابرِ دریا بار باش

خویش را دریاب از ایجابِ خویش — سیم شو از بستنِ سیمابِ خویش

نغمهٔ پیدا کن از تارِ خودی
آشکارا سازِ اسرارِ خودی

(اسرار و رموز)

حکایتِ الماس و زغال

از حقیقت باز بکشایم درے
با تو می گویم حدیثِ دیگرے

گفت با الماس در معدن زغال
اے امینِ جلوہ ہائے لازوال

ہمدمیم و ہست و بودِ ما یکیست
در جہان اصلِ وجودِ ما یکیست

من بکان میرم ز دردِ ناکسی
تو سرِ تاجِ شہنشاہان رسی

قدرِ من از بدگلی کمتر ز خاک
از جمالِ تو دلِ آئینہ چاک

روشن از تاریکیٔ من مجمر است
پس کمالِ جوہرم خاکستر است

پشت پا ہر کس مرا بر سر زند
بر متاعِ ہستیم اخگر زند

بر سر و سامانِ من باید گریست
برگ و سازِ ہستیم دانی کہ چیست

موجۂ دودے بہم پیوستۂ
مایہ دارے یک شرارے جستۂ

مثلِ انجم روئے تو ہم خوئے تو
جلوہ ہا خیزد ز ہر پہلوئے تو

گاہ نورِ دیدۂ قیصر شوی
گاہ زیبِ دستۂ خنجر شوی

گفت الماس اے رفیقِ نکتہ بین!
تیرہ خاک از پختگی گردد نگین

تا بہ پیرامونِ خود در جنگ شد
پختہ از پیکار مثلِ سنگ شد

پیکرم از پختگی ذوالنور شد
سینہ ام از جلوہ ہا معمور شد

خوار گشتی از وجودِ خامِ خویش
سوختی از نرمیٔ اندامِ خویش

فارغ از خوف و غم و وسواس باش / پخته مثلِ سنگ شو الماس باش
می شود از وی دو عالم مستنیر / ہر کہ باشد سخت کوش و سخت گیر
مشتِ خاکی اصلِ سنگِ اسود است / کو سر از جیبِ حرم بیرون زد است
رتبه اش از طور بالا تر شد است / بوسه گاہِ اسود و احمر شد است

در صلابت آبروی زندگی است
ناتوانی ناکسی ناپختگی است

حکایتِ شیخ و برہمن و مکالمۂ گنگا و ہمالہ در معنی این کہ تسلسلِ حیاتِ ملیہ از محکم گرفتنِ روایاتِ مخصوصۂ ملیہ می باشد

در بنارس برہمنے[1] محترم / سر فرو اندر یمِ بود و عدم
بہرۂ وافر ز حکمت داشتے / با خدا جویان ارادت داشتے
ذہنِ او گیرای ندرت کوش بود / با ثریا عقلِ او ہمدوش بود
آشیانش صورتِ عنقا بلند / مہر و مہ بر شعلۂ فکرش سپند

[1] مزید علیہ برہمن کا ہے۔

تے بینائے او در خون نشست
ساقیِ حکمت بجامش نے نہ ریست

در ریاضِ علم و دانش دام چید
چشمِ دامش طائرِ معنی ندید

ناخنِ فکرش بخون آلودہ ماند
عقدۂ بود و عدم نکشودہ ماند

آہ بر لب شاہدِ حرمانِ او
چہرۂ غمازِ دلِ حیرانِ او

رفت روزے نزدِ شیخ کاملے
آنکہ اندر سینہ پرورد دلے

گوش بر گفتارِ آن فرزانہ داد
بر لبِ خود مُہرِ خاموشی نہاد

گفت شیخ اے طائفِ چرخِ بلند
اندکے عہدِ وفا با خاک بند

شدی آوارۂ صحرا و دشت
فکرِ بیباکِ تو از گردون گزشت

با زمین در ساز اے گردون نورد
در تلاشِ گوہرِ انجم مگرد

من نگویم از بتان بیزار شو
کافری شائستۂ زنار شو

اے امانت دارِ تہذیبِ کہن
پشتِ پا بر مسلکِ آبا مزن

گر ز جمعیت حیاتِ ملت است
کفر ہم سرمایۂ جمعیت است

تو کہ ہم در کافری کامل نۂ
در خورِ طوفِ حریمِ دل نۂ

ماندہ ایم از جادۂ تسلیم دور
تو ز آذر من ز ابراہیم دور

قیس ما سودائی محمل نشد
در جنونِ عاشقی کامل نشد

مُردِ چون شمعِ خودی اندر وجود
از خیالِ آسمان پیما چہ سود

آبِ زر در دامنِ کہسار چنگ گفت روزے با ہمالہ رودِ گنگ
اے[1] ز صبحِ آفرینش یخ بدوش پیکرت از رودہا زنار پوش
حق ترا با آسمان ہمراز ساخت پات محروم خرامِ ناز ساخت
طاقتِ رفتار از پایت ربود این وقار و رفعت و تمکین چہ سود
زندگانی از خرامِ پیہم است برگ و سازِ ہستی موج از رم است
کوہ چون این طعنہ از دریا شنید ہم چو بحرِ آتش از کین بردمید
گفت اے پہنائے تو آئینہ ام چون تو صد دریا درونِ سینہ ام
این خرامِ ناز سامانِ فناست ہر کہ از خود رفت شایانِ فناست
از مقامِ خود نداری آگہی بر زیانِ خویش نازی ابلہی!
اے ز بطنِ چرخِ گردان زادۂ از تو بہتر ساحلِ افتادۂ
ہستیٔ خود نذرِ قلزم ساختی پیشِ رہزن نقدِ جان انداختی
ہمچو گل در گلستان خود دار شو بہرِ نشر[2] بوئے گلچین مرو
زندگی بر جائے خود بالیدن است از خیابانِ خودی گل چیدن است
قرنہا بگذشت و من پا در گلم تو گمان داری کہ دور از منزلم
ہستیم بالید و تا گردون رسید زیرِ دامانم ثریا آرمید
ہستیٔ تو بے نشان در قلزم است ذروۂ[3] من سجدہ گاہِ انجم است

لے ہنود کا عقیدہ ہے کہ رودِ گنگا کا سرچشمہ آسمان پر ہے۔ ۲ے پھیلانا۔ ۳ے ذروہ چوٹی۔

چشم من بینائے اسرارِ فلک — آشنا گوشم ز پروازِ ملک
تا ز سوزِ سعیِ پیہم سوختم — لعل و الماس و گہر اندوختم
[1] در درونم سنگ و اندر سنگ ناز — «آب را بر نارِ من نبود گزار»
قطرۂ خود را بپائے خود مریز — در تلاطم کوش و با قلزم ستیز
آبِ گوہر خواہ و گوہر ریزہ شو — بہرِ گوشِ شاہدے آویزہ شو
یا خود افزا شو سبک رفتار شو — ابرِ برق انداز و دریا بار شو
از تو قلزم گدیۂ طوفان کند — شکوہ ہا از تنگیِ دامان کند

کمتر از موجے شمارد خویش را
پیشِ پائے تو گزارد خویش را

در بیانِ این کہ مقصدِ حیاتِ مسلم اعلائے کلمۃ اللہ[2] است و جہاد اگر محرکِ او جوع الارض[3] باشد در مذہبِ اسلام حرام است

قلب را از صبغۃ اللہ[4] رنگ دہ — عشق را ناموس و نام و ننگ دہ

---

۱ مولانا روم ۲ تعبیر الفاظ ۳ تسخیر ممالک ۴ تلمیح ہے آیۂ شریفہ ومن احسن من اللہ صبغۃ کی طرف۔

هر که خنجر بهرِ غیر اللہ کشید
تیغِ او در سینۂ او آرمید

اندرزِ میر نجات نقشبند المعروف به بابائے صحرائی که برائے مسلمانانِ ہندوستان رقم فرموده است

اے که مثلِ گُل ز گِل بالیدۂ
تو ہم از بطنِ خودی زائیدۂ
از خودی مگذر بقا انجام باش
قطرۂ می باش و بحر آشام باش
تو که از نورِ خودی تابندۂ
گر خودی محکم کنی پائندۂ
سود در جیبِ ہمین سودا ستے
خواجگی از حفظِ این کالا ستے
ہستئ و از نیستی ترسیدۂ
اے سرت گردم غلط فہمیدۂ
چون خبر دارم ز سازِ زندگی
با تو گویم چیست رازِ زندگی
غوطه در خود صورتِ گوہر زدن
پس ز خلوت گاہِ خود سر بر زدن
زیرِ خاکستر شرار اندوختن
شعله گردیدن نظرها سوختن

۱؎ نصیحت۔

خانه سوزِ محنتِ چل ساله شو — طوفِ خود کن شعلهٔ جواله شو

زندگی از طوفِ دیگر رستن است — خویش را بیت الحرم دانستن است

پر بزن وا ز جاذبِ خاک آزاد باش — همچو طائر ایمن از افتاد باش

تو اگر طائر نه اے ہوشمند — بر سرِ غار آشیانِ خود مبند

اے که باشی در پئے کسبِ علوم — با تو می گویم پیامِ پیرِ روم

"علم را بر تن زنی مارے بود — علم را بر دل زنی یارے بود"

آگہی از قصهٔ آخوندِ روم — آنکه داد اندر حلب[1] درسِ علوم

پائے در زنجیرِ توجیهاتِ عقل — کشتیش طوفانیِ "ظلماتِ" عقل

موسیِ بیگانهٔ سینائے عشق — بیخبر از عشق و از سودائے عشق

از تشکک[2] گفت و از اشراق گفت — وز حکم صد گوہرِ تابنده سفت

عقده هائے قولِ مشائین[3] کشود — نورِ فکرش ہر خفی را وا نمود

گرد و پیشش بود انبارِ کتب — بر لبِ او شرحِ اسرارِ کتب

---

[1] ملک شام میں ایک مشہور شہر کا نام۔ [2] تشکک و اشراق: قدیم فلسفۂ یونان کے دو اسکول۔ مؤخر الذکر افلاطون کے فلسفہ کا نتیجہ ہے۔ مسلمانوں میں اس کے جامع اور مرتب شیخ شہاب الدین سہروردی مقتول تھے جن کو سلطان صلاح الدین رح نے علمائے وقت کے فتوے پر قتل کروا دیا تھا۔

[3] حکماء کا وہ گروہ جو ارسطو کا تبع ہے۔

پیرِ تبریزی ز ارشادِ کمال[1] ‏ ‏ جست راہِ مکتبِ ملّا جلال
گفت این غوغا و قیل و قال چیست ‏ ‏ این قیاس و وہم و استدلال چیست
مولوی فرمود نادان لب ببند ‏ ‏ بر مقالاتِ خردمندان مخند
پائے خویش از مکتبم بیرون گزار ‏ ‏ قیل و قال است این ترا با وے چہ کار
قالِ ما از فہمِ تو بالاتر است ‏ ‏ شیشۂ ادراک را روشنگر است
سوزِ شمس از گفتۂ ملّا فزود ‏ ‏ آتشے از جانِ تبریزی کشود
بر زمین برقِ نگاہِ او فتاد ‏ ‏ خاک از سوزِ دمِ او شعلہ زاد
آتشِ دل خرمنِ ادراک سوخت ‏ ‏ دفترِ آن فلسفی را پاک سوخت
مولوی بیگانہ از اعجازِ عشق ‏ ‏ ناشناسِ نغمہائے سازِ عشق
گفت این آتش چسان افروختی ‏ ‏ دفترِ اربابِ حکمت سوختی
گفت شیخ اے مسلمِ زنّاردار ‏ ‏ ذوق و حال است این ترا با وے چہ کار
حالِ ما از فکرِ تو بالاتر است ‏ ‏ شعلۂ ما کیمیائے احمر است
ساختی از برفِ حکمت ساز و برگ ‏ ‏ از سحابِ فکرِ تو بارد تگرگ[2]
آتشے افروز از خاشاکِ خویش ‏ ‏ شعلۂ تعمیر کن از خاکِ خویش
علمِ مسلم کاملِ از سوزِ دل است ‏ ‏ معنئ اسلام ترکِ آفل[3] است

1ے حضرت شیخ کمال الدین جندی رحمۃ اللہ علیہ۔ 2ے اولہ۔ 3ے غروب ہونے والا۔ زوال پذیر۔ تلمیح آیہ شریفہ۔

چون ز بند آفل ابراہیم رست
در میان شعلہ ہا نیکو نشست

علم حق را در قفا[1] انداختی
بہر نانے نقد دین در باختی

گرم رو در جستجوئے سرمہ
واقف از چشم سیاہ خود نہ

ق

آب حیوان از دم خنجر طلب
از دہان اژدہا کوثر طلب

سنگ اسود از در بتخانہ خواہ
نافہ مشک از سگ دیوانہ خواہ

سوز عشق از دانش حاضر مجوئے
کیف حق از جام این کافر مجوئے

مدتے محو تگ و دو بودہ ام
راز دان دانش تو بودہ ام

باغبانان امتحانم کردہ اند
محرم این گلستانم کردہ اند

گلستانے لالہ زارے عبرتے
چون گل کاغذ سراب نکہتے

تا ز بند این گلستان رستہ ام
آشیان بر شاخ طوبےٰ بستہ ام

دانش[2] حاضر حجاب اکبر است
بت پرست و بت فروش و بتگر است

پا بزندان مظاہر بستہ
از حدود حس برون ناجستہ

در صراط زندگی از پا فتاد
بر گلوئے خویشتن خنجر نہاد

آتشے دارد مثال لالہ سرد
شعلہ دارد مثال ژالہ سرد

فطرتش از سوز عشق آزاد ماند
در جہان جستجو ناشاد ماند

---

[1] در قفا انداختن: بے پروائی کرنا۔ [2] موجودہ زمانے کے علوم و فنون۔

عشقِ افلاطون علتہائے عقل — بہ شود از نشترش سودائے عقل

جملہ عالم ساجد و مسجودِ عشق — سومناتِ عقل را محمودِ عشق

این مئے دیرینہ در میناش نیست

شورِ "یارب" قسمتِ شبہاش نیست

قیمتِ شمشادِ خود نشناختی — سروِ دیگر را بلند انداختی

مثلِ نے خود را از خود کردی تہی — بر نوائے دیگران دل می نہی

اے گدائے ریزہ از خوانِ غیر — جنس خود می جوئی از دکانِ غیر

بزمِ مسلم از چراغِ غیر سوخت — مسجدِ او از شرارِ دیر سوخت

از سوادِ کعبہ چون آہو رمید — ناوکِ صیاد پہلویش درید

شد پریشان برگِ گل چون بوئے خویش — اے ز خود رم کردہ باز آ سوئے خویش

اے امینِ حکمتِ ام الکتاب — وحدتِ گم گشتہ خود بازیاب

ما کہ دربانِ حصارِ ملتیم — کافر از ترکِ شعارِ ملتیم

ساقیٔ دیرینہ را ساغر شکست — بزمِ رندانِ حجازی برشکست

کعبہ آباد است از اصنامِ ما — خندہ زن کفر است بر اسلامِ ما

شیخ در عشقِ بتان اسلام باخت — رشتۂ تسبیح از زنار ساخت

پیرہا پیر از بیاضِ مو شدند — سخرہ[1] بہرِ کودکانِ کو شدند

---

[1] ہنسی، مذاق۔

دل ز نقشِ لا اِلٰہ بیگانہ
از صنم ہائے ہوس بت خانہ

می شود ہر مو درازے خرقہ پوش
آہ ازین سوداگرانِ دین فروش

با مریدان روز و شب اندر سفر
از ضرورتہائے ملت بے خبر

دیدہ ہا بے نور مثلِ نرگس اند
سینہ ہا از دولتِ دل مفلس اند

واعظان ہم صوفیان منصب پرست
اعتبارِ ملتِ بیضا شکست

واعظِ ما چشم بر بتخانہ دوخت
مفتیٔ دینِ مبین فتویٰ فروخت

چیست یاران بعد ازین تدبیرِ ما
رُخ سوئے میخانہ دارد پیرِ ما

اَلْوَقْتُ سَیْفٌ[۱]

سبز بادا خاکِ پاکِ شافعیؒ
عالمے سرخوش ز تاکِ شافعیؒ

فکرِ او کوکب ز گردون چیدہ است
سیف بُرّان وقت را نامیدہ است

من چہ گویم سرِّ این شمشیر چیست
آبِ او سرمایہ دار از زندگیست

صاحبش بالاتر از امید و بیم
دستِ او بیضا تر از دستِ کلیم

سنگ از یک ضربتِ او تر شود
بحر از محرومیٔ نم بر شود

در کفِ موسیٰ ہمین شمشیر بود
کارِ او بالاتر از تدبیر بود

---

۱ الوقتُ سیفٌ: مقولہ ہے حضرت امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ کا۔

سینهٔ دریائے احمر چاک کرد / قلزمی را خشک مثلِ خاک کرد
پنجهٔ حیدر که خیبر گیر بود / قوّتِ او از همین شمشیر بود
گردشِ گردونِ گردان دیدنیست / انقلابِ روز و شب فهمیدنی است
اے اسیرِ دوش و فردا در نگر / در دلِ خود عالمِ دیگر نگر
در گلِ خود تخمِ ظلمت کاشتی / وقت را مثلِ خطے پنداشتی
باز با پیمانهٔ لیل و نهار / فکرِ تو پیمود طولِ روزگار
ساختی این رشته را زنّارِ دوش / گشته‌ مثلِ بتان باطل فروش
کیمیا بودی و مشتِ گل شدی / سرّ حق زائیدی و باطل شدی
مسلمی؟ آزادِ این زنّار باش / شمعِ بزمِ ملّتِ احرار باش
تو که از اصلِ زمان آگه نهٔ / از حیاتِ جاودان آگه نهٔ
تا کجا در روز و شب باشی اسیر / رمزِ وقت از لی مع الله[۱] یاد گیر
این و آن پیداست از رفتارِ وقت / زندگی سرّیست از اسرارِ وقت
اصلِ وقت از گردشِ خورشید نیست / وقت جاوید است و خور جاوید نیست
عیش و غم عاشور و هم عید است وقت / سرّ تابِ ماه و خورشید است وقت
وقت را مثلِ مکان گسترده / امتیازِ دوش و فردا کرده
اے چو بو رم کرده از بستانِ خویش / ساختی از دستِ خود زندانِ خویش

---

[۱] حدیثِ مشهور۔

وقتِ ما کو اوّل و آخر ندید — از خیابانِ ضمیرِ ما دمید
زنده از عرفانِ اصلش زنده تر — هستیِ او از سحر تابنده تر

زندگی از دهر و دهر از زندگی است
لَا تَسُبُّوا الدَّهْرَ فرمانِ نبی است

نکته‌ئی می‌گویمت روشن چو دُر — تا شناسی امتیازِ عبد و حُر
عبد گردد یاوه در لیل و نهار — در دلِ حُر یاوه گردد روزگار
عبد از ایام می‌بافد کفن — روز و شب را می‌تند بر خویشتن
مردِ حُر خود را ز گِل بر می‌کند — خویش را بر روزگاران می‌تند
عبد چون طائر بدامِ صبح و شام — لذتِ پرواز بر جانش حرام
سینهٔ آزادهٔ چابک نفس — طائرِ ایام را گردد قفس
عبد را تحصیلِ حاصل فطرت است — وارداتِ جانِ او بے ندرت است
از گرانخیزی مقامِ او همان — ناله‌هائے صبح و شامِ او همان
دمبدم نو آفرینی کارِ حُر — نغمهٔ پیهم تازه ریزد تارِ حُر
فطرتش زحمت کشِ تکرار نیست — جادهٔ او حلقهٔ پرکار نیست
عبد را ایام زنجیر است و بس — بر لبِ او حرفِ تقدیر است و بس
همتِ حُر با قضا گردد مشیر — حادثات از دستِ او صورت پذیر

لو زمانے کو برا بھلا مت کہو

رفتهٔ و آئنده در موجودِ او — دیر ها آسوده اندر زودِ او

آمد از صوت و صدا پاک این سخن — در نمی آید به ادراک این سخن

گفتم و حرفم ز معنی شرمسار — شکوهٔ معنی که با حرفم چه کار

زنده معنی چون به حرف آمد بمرد — از نفسهائے تو نارِ او فسرد

نکتهٔ غیب و حضور اندر دل است — رمزِ ایام و مرور اندر دل است

نغمهٔ خاموش دارد سازِ وقت
غوطه در دل زن که بینی رازِ وقت

یاد ایامے که سیفِ روزگار — با توانا دستیِ ما بود یار

تخمِ دین در کشتِ دلها کاشتیم — پرده از رخسارِ حق برداشتیم

ناخنِ ما عقدهٔ دنیا کشاد — بختِ این خاک از سجودِ ما کشاد

از خمِ حق بادهٔ گلگون زدیم — بر کهن میخانه ها شبخون زدیم

اے مئے دیرینه در مینائے تو — شیشه آب از گرمیِ صهبائے تو

از غرور و نخوت و کبر و منی — طعنه بر ناداریِ ما میزنی

جامِ ما هم زیبِ محفل بوده است — سینهٔ ما صاحبِ دل بوده است

عصرِ نو از جلوه ها آراسته — از غبارِ پائے ما برخاسته

کشتِ حق سیراب گشت از خونِ ما — حق پرستانِ جهان ممنونِ ما

عالم از ما صاحبِ تکبیر شد — از گلِ ما کعبه ها تعمیر شد

حرفِ اقرأ[1] حق بما تعلیم کرد | رزقِ خویش از دستِ ما تقسیم کرد
گرچہ رفت از دستِ ما تاج و نگین | ما گدایان را بچشمِ کم مبین
در نگاہِ تو زیان کاریم ما | کہنہ پنداریم ما، خواریم ما
اعتبار از لا اِلٰہ داریم ما | ہر دو عالم را نگہ داریم ما
از غمِ امروز و فردا رستہ ایم | با کسے عہدِ محبت بستہ ایم
در دلِ حق سرِّ مکنونیم ما | وارثِ موسیٰ و ہارونیم ما
مہر و مہ روشن ز تابِ ما ہنوز | برقہا دارد سحابِ ما ہنوز

ذاتِ ما آئینۂ ذاتِ حق است
ہستیٔ مسلم ز آیاتِ حق است

دعا

اے چو جان اندر وجودِ عالمی | جانِ ما باشی و از ما می رمی
نغمہ از فیضِ تو در عود[2]ِ حیات | موت در راہِ تو محسودِ حیات
باز تسکینِ دلِ ناشاد شو | باز اندر سینہ ہا آباد شو
باز از ما خواہ ننگ و نام را | پختہ تر کن عاشقانِ خام را

---

۱ تلمیح ہے آیۂ شریفہ اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ کی طرف۔ ۲ ایک قسم کا ساز۔

از مقدر شکوه ها داریم ما / نرخِ تو بالا و نادا ریم ما

از تهی دستان رخِ زیبا مپوش / عشقِ سلمانؓ و بلالؓ ارزان فروش

چشم بیخواب و دلِ بیتاب ده / باز ما را فطرتِ سیماب ده

آیتے بنما ز آیاتِ مبین / تا شود اعناقِ اعدا خاضعین[1]

کوهِ آتش خیز کن این کاه را / ز آتشِ ما سوز غیر الله را

رشتهٔ وحدت چو قوم از دست داد / صد گره بر روئے کارِ ما فتاد

ما پریشان در جهان چون اختریم / همدم و بیگانه از یک دیگریم

باز این اوراق را شیرازه کن / باز آئینِ محبت تازه کن

باز ما را بر همان خدمت گمار / کارِ خود با عاشقانِ خود سپار

رهروان را منزلِ تسلیم بخش / قوتِ ایمانِ ابراهیم بخش

عشق را از شغلِ لا آگاه کن
آشنائے رمزِ الا الله کن

من که بهر دیگران سوزم چو شمع / بزمِ خود را گریه آموزم چو شمع

یارب آن اشکے که باشد دل فروز / بیقرار و مضطر و آرام سوز

کارمش در باغ و روید آتشے / از قبائے لاله شوید آتشے

---

[1] تلمیح ہے آیۂ شریفہ ان نشا تنزل علیہم من السماء آیہ فضلت اعنا قہم لہا خاضعین کی طرف۔

دل بدوشش و دیده بر فردا ستم
در میانِ انجمن تنهاستم

"هر کسے از ظنِ خود شد یارِ من
از درونِ من نجست اسرارِ من"

در جهان یا رب ندیمِ من کجاست
نخلِ سینایم کلیمِ من کجاست

ظالمم بر خود ستم ها کرده ام
شعلهٔ را در بغل پرورده ام

شعلهٔ غارت گرِ سامانِ هوش
آتشے افگنده در دامانِ هوش

عقل را دیوانگی آموخته
علم را سامانِ هستی سوخته

آفتاب از سوزِ او گردون مقام
برقها اندر طوافِ او مدام

همچو شبنم دیدهٔ گریان شدم
تا امینِ آتشِ پنهان شدم

شمع را سوزِ عیان آموختم
خود نهان از چشمِ عالم سوختم

شعله ها آخر ز هر مویم دمید
از رگِ اندیشه ام آتش چکید

عندلیبم از شرر ها دانه چید
نغمهٔ آتش مزاجے آفرید

سینهٔ عصرِ من از دل خالی است
می تپد مجنون که محمل خالی است

شمع را تنها تپیدن سهل نیست
آه یک پروانهٔ من اهل نیست

انتظارِ غمگسارے تا کجا
جستجوے رازدارے تا کجا

اے ز رویت ماه و انجم مستنیر
آتشِ خود را ز جانم باز گیر

این امانت باز گیر از سینه ام
خارِ جوهر برکش از آئینه ام

یا مرا یک همدمِ دیرینه ده
عشقِ عالم سوز را آئینه ده

موج در بحر است و ہم پہلوے موج
ہست با ہمدم تپیدن خوے موج

بر فلک کوکب ندیمِ کوکب است
ماہِ تابان بر سرِ زانوے شب است

روز پہلوے شبِ یلدا زند
خویش را امروز بر فردا زند

ہستئ جوئے بجوئے گم شود
موجۂ بادے ببوئے گم شود

ہست در ہر گوشۂ ویرانہ رقص
می کند دیوانہ با دیوانہ رقص

گرچہ تو در ذاتِ خود یکتاستی
عالمے از بہرِ خویش آراستی

من مثالِ لالۂ صحراستم
در میانِ محفلے تنہاستم

خواہم از لطفِ تو یارے ہمدمے
از رموزِ فطرتِ من محرمے

ہمدمے دیوانۂ فرزانۂ
از خیالِ این و آن بیگانۂ

تا بجانِ او سپارم ہوے خویش
باز بینم در دلِ او روے خویش

سازم از مشتِ گلِ خود پیکرش
ہم صنم او را شوم ہم آزرش

ASL-272 ✓	Asrar-u-Ramooz اسرار و رموز
	Dr. Iqbal 1971
	Kutub Khana Naziria Delhi.
	152 pages (Persian poetry)
	~~Bali-~~ ~~[illegible]~~. ~~[illegible]~~
ASL-273 ✓	Musadas-i-Hali — مسدس حالی
	Khwaja Altaf Husain Hali
	Urdu Publishers Tilak Marg Lucknow
	1981 — 112 pages
ASL-274 ✓	Zarb-i-Kaleem ضرب کلیم
	Dr. Sir Mohammad Iqbal
	Mazwane Book Depot ~~[illegible]~~ Delhi. (140 pages)

رموز بیخودی

جہد کن در بیخودی خود را بیاب
زود تر واللہ اعلم بالصواب

(مولانا روم رح)

پیشکش بحضور ملّتِ اسلامیہ

منکر نتوان گشت اگر دم زنم از عشق
این نشہ بمن نیست اگر با دگرے ہست
(عرفی)

اے ترا حق خاتمِ اقوام کرد / بر تو ہر آغاز را انجام کرد
اے مثالِ انبیا پاکانِ تو / ہمگرِ دلہا جگر چاکانِ تو
اے نظر بر حُسنِ ترسا زادۂ / اے ز راہِ کعبہ دور افتادۂ
اے فلک مشتِ غبارِ کوئے تو / "اے تماشا گاہِ عالم روئے تو"
ہمچو موج آتش تہ پا میروی / "تو کجا بہرِ تماشا میروی"
رمزِ سوز آموز از پروانۂ / در شرر تعمیر کن کاشانۂ
طرحِ عشق انداز اندر جانِ خویش / تازہ کن با مصطفےٰ پیمانِ خویش
خاطرم از صحبتِ ترسا گرفت / تا نقابِ روئے تو بالا گرفت
ہم نوا از جلوۂ اغیار گفت / داستانِ گیسو و رخسار گفت
بر درِ ساقی جبین فرسود او / قصۂ مغ زادگان پیمود او

من شهیدِ تیغِ ابروی تو ام — خاکم و آسودهٔ کوی تو ام
از ستایش گستری بالاترم — پیشِ هر دیوان فرو ناید سرم
از سخن آئینه سازم کرده اند — وز سکندر بی نیازم کرده اند
بارِ احسان بر نتابد گردنم — در گلستان غنچه گردد دامنم
سخت کوشم مثلِ خنجر در جهان — آبِ خود می گیرم از سنگِ گران
گرچه بحرم موجِ من بیتاب نیست — بر کفِ من کاسهٔ گرداب نیست
پردهٔ رنگم شمیمی نیستم — صیدِ هر موجِ نسیمی نیستم
در شرر آبادِ هستی اخگرم — خلعتی بخشد مرا خاکسترم
بر درت جانم نیاز آورده است — هدیهٔ سوز و گداز آورده است
ز آسمانِ آبگون یم می چکد — بر دلِ گرمم دمادم می چکد
من ز جو باریک تر می سازمش — تا به صحنِ گلشنت اندازمش
زانکه تو محبوبِ یارِ ماستی — همچو دل اندر کنارِ ماستی
عشق تا طرحِ فغان در سینه ریخت — آتشِ او از دلم آئینه ریخت
مثلِ گل از هم شگافم سینه را — پیشِ تو آویزم این آئینه را
تا نگاهی افگنی بر روی خویش — می شوی زنجیریِ گیسوی خویش

باز خوانم قصهٔ پارینه ات
تازه سازم داغهای سینه ات

از پئ قومے ز خود نامحرمے — خواستم از حق حیاتِ محکمے

در سکوتِ نیم شب نالان بدم — عالم اندر خواب و من گریان بدم

جانم از صبر و سکون محروم بود — وردِ من یا حَیُّ یا قَیُّومُ بود

آرزوئے داشتم خون کردمش — تا ز راهِ دیده بیرون کردمش

سوختن چون لاله پیهم تا کجا — از سحر دریوزۂ شبنم تا کجا

اشکِ خود بر خویش میریزم چو شمع — با شبِ یلدا در آویزم چو شمع

جلوه را افزودم و خود کاستم — دیگران را محفلے آراستم

یک نفس فرصت ز سوزِ سینه نیست — هفته ام شرمندهٔ آدینه نیست

جانم اندر پیکرِ فرسودهٔ — جلوهٔ آہے است گرد آلودهٔ

چون مرا صبحِ ازل حق آفرید — ناله در ابریشمِ عودم تپید

نالهٔ افشاگرِ اسرارِ عشق — خونبہائے حسرتِ گفتارِ عشق

فطرتِ عاشق دهد خاشاک را — شوخئ پروانه بخشد خاک را

عشق را داغے مثالِ لاله بس — در گریبانش گلِ یک ناله بس

من همین یک گل بدستارت زنم — محشرے بر خوابِ سرشارت زنم

تا ز خاکت لاله زار آید پدید
از دمت بادِ بهار آید پدید

ASL-272 ✓	Asrar-u-Ramooz اسرار و رموز
	Dr. Iqbal 1971
	Kutub Khana Naziria Delhi.
	152 pages (Persian poetry)
ASL-273 ✓	~~Ballei-jabeet.~~ ~~[illegible]~~
	Musadas-i-Hali — مسدس حالی
	Khwaja Altaf Husain Hali
	Urdu Publishers Ukl. Marg Lucknow
	1981 — 112 pages
ASL-274 ✓	Zarb-i-Kaleem ضرب کلیم
	Dr. Sir Mohammad Iqbal Delhi. (140 pages)
	Maktaba Book Depot

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

رموزِ بیخودی

تمہید

در معنیٔ ربطِ فرد و ملّت

فرد را ربطِ جماعت رحمت است
جوہرِ او را کمال از ملّت است

تا توانی با جماعت یار باش
رونقِ ہنگامۂ احرار باش

حرزِ جان کن گفتۂ خیر البشر
ہست شیطان از جماعت دورتر

فرد و قوم آئینۂ یک دیگر اند
سلک و گوہر کہکشان و اختر اند

فرد می گیرد ز ملت احترام
ملّت از افراد می یابد نظام

فرد تا اندر جماعت گم شود
قطرۂ وسعت طلب قلزم شود

مایہ دارِ سیرتِ دیرینہ او
رفتہ و آئندہ را آئینہ او

وصلِ استقبال و ماضی ذاتِ او
چون ابد لا انتہا اوقاتِ او

در دلش ذوقِ نمو از ملت است ‏ احتسابِ کارِ او از ملت است
پیکرش از قوم و ہم جانش ز قوم ‏ ظاہرش از قوم و پنہانش ز قوم
در زبانِ قوم گویا می شود ‏ بر رہِ اسلاف پویا می شود
پختہ تر از گرمیٔ صحبت شود ‏ تا بمعنی فرد ہم ملت شود
وحدتِ او مستقیم از کثرت است ‏ کثرت اندر وحدتِ او وحدت است
لفظ چون از بیتِ خود بیرون نشست ‏ گوہرِ مضمون بجیبِ خود شکست
برگِ سبزے کز نہالِ خویش ریخت ‏ از بہاران تارِ امیدش گسیخت
ہر کہ آب از زمزمِ ملت نخورد ‏ شعلہ ہائے نغمہ در عودش فسرد
فرد تنہا از مقاصد غافل است ‏ قوتش آشفتگی را مائل است
قوم با ضبط آشنا گرداندش ‏ نرم رو مثلِ صبا گرداندش
پا بگل مانندِ شمشادش کند ‏ دست و پا بندد کہ آزادش کند

چون اسیرِ حلقۂ آئین شود
آہوئے رم خوئے او مشکین شود

تو خودی از بیخودی نشناختی ‏ خویش را اندر گمان انداختی
جوہرِ نوریست اندر خاکِ تو ‏ یک شعاعش جلوۂ ادراکِ تو
عیشت از عیشش غمِ تو از غمش ‏ زندۂ از انقلابِ ہر دمش
واحد است و بر نمی تابد دوئی ‏ من ز تابِ او من استم تو توئی

خویش دار و خویش باز و خویش ساز — نازها می پرورد اندر نیاز
آتشے از سوزِ او گردد بلند — این شرر بر شعله اندازد کمند
فطرتش آزاد و هم زنجیری است — جزوِ او را قوتِ کل گیری است
خوگرِ پیکارِ پیہم دیدمش — ہم خودی ہم زندگی نامیدمش
چون ز خلوت خویش را بیرون دهد — پائے در ہنگامۂ جلوت نهد
نقش گیر اندر دلش "او" می شود — "من" ز ہم ریزد و "تو" می شود
جبر قطعِ اختیارش می کند — از محبت مایه دارش می کند
ناز تا ناز است کم خیزد نیاز — نازها سازد بہم خیزد نیاز
در جماعت خود شکن گردد خودی — تا ز گلبرگے چمن گردد خودی

"نکته ها چون تیغِ پولاد است تیز
گر نمی فهمی ز پیشِ ما گریز"

گوشمالِ جستجو ناخوردۂ — زخمہ ہائے آرزو ناخوردۂ
نابسامان محفلِ نوزادہ اش — می توان با پنبہ چیدن بادہ اش
نودمیدہ سبزۂ خاکش ہنوز — سرد خون اندر رگِ تاکش ہنوز
منزلِ دیو و پری اندیشہ اش — از گمانِ خود رمیدن پیشہ اش
تنگ میدان ہستئ خامش ہنوز — فکرِ او زیرِ لبِ بامش ہنوز
بیم جان سرمایۂ آب و گلش — ہم ز بادِ تند می لرزد دلش
جانِ او از سخت کوشی رم زند — پنجہ در دامانِ فطرت کم زند
ہر چہ از خود می دمد بردار دش — ہر چہ از بالا فتد بردار دش
تا خدا صاحبدلے پیدا کند — کو ز حرفے دفترے املا کند
سازِ پردازے کہ از آوازۂ[1] — خاک را بخشد حیاتِ تازۂ
ذرّۂ بے مایہ ضو گیرد ازو — ہر متاعے ارجِ نو گیرد ازو
زندہ از یک دم دو صد پیکر کند — محفلے رنگین ز یک ساغر کند
دیدۂ او می کشد لب جان دہد — تا دوئی میرد یکی پیدا شود
رشتہ اش کو بر فلک دارد سرے — پارہ ہائے زندگی را ہمگرے
تازہ اندازِ نظر پیدا کند — گلستان در دشت و در پیدا کند

---

[1] آوازہ: اصطلاحِ موسیقی۔ وہ نوا جو دو مقام سے ترکیب پائے۔

تلمیح ہے دین و دنیا کی طرف۔

از تفِ او ملّتے مثلِ سپند ‌ ‌ ‌ ‌ بر جہد شور افگن و ہنگامہ بند
یک شرر می افگند اندر دلش ‌ ‌ ‌ ‌ شعلۂ در گیر می گردد گلش
نقشِ پائش خاک را بینا کند ‌ ‌ ‌ ‌ ذرّہ را چشمک زنِ سینا کند
عقلِ عریان را دہد پیرایۂ ‌ ‌ ‌ ‌ بخشد این بے مایہ را سرمایۂ
دامنِ خود می زند بر اخگرش ‌ ‌ ‌ ‌ ہر چہ غش باشد رباید از زرش
بند ہا از پا کشاید بندہ را ‌ ‌ ‌ ‌ از خداوندان رباید بندہ را
گویدش تو بندۂ دیگر نۂ ‌ ‌ ‌ ‌ زین بتانِ بے زبان کمتر نۂ
تا سوئے یک مدعائش می کشد ‌ ‌ ‌ ‌ حلقۂ آئین بپائش می کشد

نکتۂ توحید باز آموزدش
رسم و آئینِ نیاز آموزدش

ارکانِ اساسیٔ ملیهٔ اسلامیه

رکنِ اوّل

توحید

در جهانِ کیف و کم گردید عقل — پَے بمنزل برد از توحید عقل
ورنه این بیچاره را منزل کجاست — کشتیٔ ادراک را ساحل کجاست
اہلِ حق را رمزِ توحید از بر است — در اٰتِی[۱] الرَّحمٰن عَبداً مضمر است
تا ز اسرارِ تو بنماید ترا — امتحانش از عمل باید ترا
دین از و حکمت از و آئین از و — زور از و قوّت از و تمکین از و
عالمان را جلوه اش حیرت دہد — عاشقان را بر عمل قدرت دہد
پست اندر سایه اش گردد بلند — خاک چون اکسیر گردد ارجمند
قدرتِ او برگزیند بنده را — نوعِ دیگر آفریند بنده را

۱ے اِن کُلُّ مَن فِی السَّمٰوٰتِ وَالاَرضِ اِلّا اٰتِی الرَّحمٰنِ عَبداً ۱۲ (آیهٔ شریفه)

در رہِ حق تیز تر گردد تگش　　گرم تر از برقِ خون اندر رگش
بیم و شک میرد عمل گیرد حیات　　چشم می بیند ضمیرِ کائنات

چون مقامِ عبدہٗ محکم شود
کاسۂ دریوزہ جامِ جم شود

ملتِ بیضا تن و جان لا اِلٰہ　　ساز ما را پردہ گردان لا اِلٰہ
لا اِلٰہ سرمایۂ اسرارِ ما　　رشتہ اش شیرازۂ افکارِ ما
حرفش از لب چون بدل آید ہمی　　زندگی را قوت افزاید ہمی
نقشِ او گر سنگ گیرد دل شود　　دل گر از یادش نسوزد گِل شود
چون دل از سوزِ غمش افروختیم　　خرمنِ امکان ز آہے سوختیم
آبِ دلہا در میانِ سینہ ہا　　سوزِ او بگداخت این آئینہ ہا
شعلہ اش چون لالہ در رگہائے ما　　نیست غیر از داغِ او کالائے ما
اسود از توحید احمر می شود　　خویشِ فاروقؓ و ابوذرؓ می شود
دل مقامِ خویشی و بیگانگی است　　شوق را مستی ز ہم پیمانگی است
ملت از یک رنگیِ دلہاستے　　روشن از یک جلوہ این سیناستے
قوم را اندیشہ ہا باید یکے　　در ضمیرش مدعا باید یکے
جذبہ باید در سرشتِ او یکے　　ہم عیارِ خوب و زشتِ او یکے
گر نباشد سوزِ حق در سازِ فکر　　نیست ممکن این چنین اندازِ فکر

بامسلمانیم و اولادِ خلیلؑ[لہ] — از اَبیکُم گیر اگر خواہی دلیل

باوطن وابستہ تقدیرِ امم — بر نسب بنیادِ تعمیرِ امم

اصلِ ملّت در وطن دیدن کہ چہ — باد و آبِ گِل پرستیدن کہ چہ

بر نسب نازان شدن نادانی است — حکمِ او اندر تن و تن فانی است

ملّتِ ما را اساسِ دیگر است — این اساس اندر دلِ ما مضمر است

حاضریم و دل بغائب بستہ ایم — پس ز بندِ این و آن وارستہ ایم

رشتۂ این قوم مثلِ انجم است — چون نگہ ہم از نگاہِ ما گم است

تیرِ خوش پیکانِ یک کیشیم ما — یک نما یک بین یک اندیشیم ما

مدعائے ما مآلِ ما یکے است — طرز و اندازِ خیالِ ما یکے است

ما ز نعمت ہائے او اخوان شدیم
یک زبان و یک دل و یک جان شدیم

لہ مِلَّۃَ اَبِیۡکُمۡ اِبۡرٰھِیۡمَ ط (آیہ شریفہ)

در معنیٔ این کہ یاس و حزن و خوف امّ الخبائث است و قاطعِ حیات و توحید ازالۂ این امراضِ خبیثہ می کند

مرگ را سامان ز قطعِ آرزوست — زندگانی محکم از لاتقنطوا[1] است

تا امید از آرزوے پیہم است — ناامیدی زندگانی را سم است

ناامیدی ہمچو گور افشاردت — گرچہ الوندی ز پا می آوردت

ناتوانی بندۂ احسانِ او — نامرادی بستۂ دامانِ او

زندگی را یاس خواب آور بود — این دلیلِ سستیٔ عنصر بود

چشمِ جان را سرمہ اش اعمیٰ کند — روزِ روشن را شبِ یلدا کند

از دمش میرد قواے زندگی — خشک گردد چشمہاے زندگی

خفتہ با غم در تہِ یک چادر است — غم رگِ جان را مثالِ نشتر است

اے کہ در زندانِ غم باشی اسیر — از نبی تعلیمِ لاتحزن[2] بگیر

---

[1] لَاتَقْنَطُوْا مِنْ رَّحْمَةِ اللّٰهِ ط (آیہ شریفہ)

[2] لَاتَحْزَنْ اِنَّ اللّٰهَ مَعَنَا ط (آیہ شریفہ)

این سبق صدیقؓ را صدیق کرد — سرخوش از پیمانهٔ تحقیق کرد
از رضا مسلم مثالِ کوکب است — در رهِ هستی تبسم بر لب است

گر خدا داری ز غم آزاد شو
از خیالِ بیش و کم آزاد شو

قوتِ ایمان حیات افزایدت — وِردِ لاخوفٌ علیهم[1] بایدت
چون کلیمی سوئے فرعونے رود — قلبِ او از لاتخف[2] محکم شود
بیم غیر الله عمل را دشمن است — کاروانِ زندگی را رہزن است
عزمِ محکم ممکنات اندیش ازد — همتِ عالی تأمل کیش ازد
تخمِ او چون در گلت خود را نشاند — زندگی از خود نمائی باز ماند
فطرتِ او تنگ تاب[3] و سازگار — با دلِ لرزان و دستِ رعشه دار
دُزدد از پا طاقتِ رفتار را — می رباید از دماغ افکار را
دشمنت ترسان اگر بیند ترا — از خیابانت چو گل چیند ترا
ضربِ تیغِ او قوی تر می فتد — هم نگاهش مثلِ خنجر می فتد
بیم چون بند است اندر پائے ما — ورنه صد سیل است در دریائے ما
بر نمی آید اگر آهنگِ تو — نرم از بیم است تارِ چنگِ تو

---

[1] لاخوفٌ علیهم ولا هم یحزنون (آیهٔ شریفه)
[2] قل لا تخف انک انت الاعلیٰ (آیهٔ شریفه) [3] تنگ تاب: کمزور۔

گوش تابش ده که گردد نغمه خیز — بر فلک از نعره آرد رستخیز

بیم جاسوسے است از اقلیم مرگ — اندرونش تیره مثلِ میم مرگ

چشمِ او برهم زنِ کارِ حیات — گوشِ او بزگیر[1] اخبارِ حیات

هر شرِ پنهان که اندر قلبِ تست — اصلِ او بیم است اگر بینی درست

لابه[2] و مکاری و کین و دروغ — این همه از خوف می گیرد فروغ

پردۂ زور و ریا پیراهنش — فتنه را آغوشِ مادر دامنش

زانکه از همت نباشد استوار — می شود خوشنود با ناسازگار

هر که رمزِ مصطفیٰ فهمیده است
شرک را در خوفِ مضمر دیده است

محاورۂ تیر و شمشیر

سرِّ حق تیر از لبِ سوفار گفت — تیغ را در گرمیِ پیکار گفت

اے پریہا جوہر اندر قافِ تو — ذوالفقارِ حیدرؓ از اسلافِ تو

قوتِ بازوے خالدؓ دیدۂ — شام را بر سر شفق پاشیدۂ

آتشِ قهرِ خدا سرمایه ات — جنت الفردوس زیرِ سایه ات

در هوایم یا میانِ ترکشم — هر کجا باشم سراپا آتشم

---

[1] چور۔ [2] خوشامد۔

از کمان آیم چو سوئے سینہ من — نیک می بینم بہ توئے سینہ من
گر نباشد در میان قلبِ سلیم — فارغ از اندیشہ ہائے یاس و بیم
چاک چاک از نوکِ خود گردانمش — نیمہ از موجِ خون پوشانمش
در صفائے او ز قلبِ مومن است — ظاہرش روشن ز نورِ باطن است

از تفِ او آب گردد جانِ من
ہمچو شبنم می چکد پیکانِ من

حکایت شیر و شہنشاہِ عالمگیر رحمۃ اللہ علیہ

شاہِ عالمگیر گردون آستان — اعتبارِ دودمانِ گورگان
پایۂ اسلامیان برتر ازو — احترامِ شرعِ پیغمبر ازو
درمیانِ کارزارِ کفر و دین — ترکشِ ما را خدنگِ آخرین
تخمِ الحادے کہ اکبر پرورید — باز اندر فطرتِ دارا دمید
شمعِ دل در سینہ ہا روشن نبود — ملتِ ما از فساد ایمن نبود
حق گزید از ہند عالمگیر را — آن فقیرِ صاحبِ شمشیر را
از پئے احیائے دین مامور کرد — بہرِ تجدیدِ یقین مامور کرد

برقِ تیغش خرمنِ الحاد سوخت | شمعِ دین در محفلِ ما برفروخت
کور ذوقان داستانها ساختند | وسعتِ ادراکِ او نشناختند
شعلهٔ توحید را پروانه بود | چون براهیم اندرین بتخانه بود

در صفِ شاهنشهان یکتاستے
فقرِ او از تربتش پیداستے

روزے آن زیبندهٔ تاج و سریر | آن سپهدار و شهنشاه و فقیر
صبحگاهان شد به سیرِ بیشهٔ | با پرستارِ وفا اندیشهٔ
سرخوش از کیفیتِ بادِ سحر | طائران تسبیح خوان بر سرِ شجر
شاه رمز آگاه شد محوِ نماز | خیمه برزد در حقیقت از مجاز
شیرِ بر آمد پدید از طرفِ دشت | از خروشِ او فلک لرزنده گشت
بوئے انسان دادش از انسان خبر | پنجه عالمگیر را زد بر کمر
دستِ شه نادیده خنجر بر کشید | شرزه شیرے را شکم از هم درید
دل بخود راهے نداد اندیشه را | شیرِ قالین کرد شیرِ بیشه را
باز سوئے حق رمیدان ناصبور | بود معراجش نمازِ با حضور
این چنین دل خودنما و خودشکن | دارد اندر سینهٔ مومن وطن
بندهٔ حق پیشِ مولیٰ لاستے | پیشِ باطل از نعم برجاستے
تو هم اے نادان دلے آور بدست | شاهدے را محملے آور بدست

خویش را در بازو خود را باز گیر / دام و گستر از نیاز و ناز گیر
عشق را آتش زنِ اندیشہ کن / روبہ حق باش و شیری پیشہ کن
خوفِ حق عنوانِ ایمان است و بس
خوفِ غیر از شرکِ پنہان است و بس

رکنِ دوم
رسالت

تارکِ آفل[1] براہیم خلیل / انبیا را نقشِ پائے او دلیل
آن خدائے لم یزل را آیتے / داشت در دل آرزوئے ملّتے[2]
جوئے اشک از چشمِ بیخوابش چکید / تا پیامِ طہّرا بیتی[3] شنید

۱؎ غروب ہونے والا، زوال پذیر، تلمیح ہے آیۂ شریفہ لَا اُحِبُّ الْاٰفِلِیْنَ کی طرف۔ ۲؎ رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَیْنِ لَکَ وَمِنْ ذُرِّیَّتِنَا اُمَّۃً مُّسْلِمَۃً لَّکَ ط (آیۂ شریفہ) ۳؎ وَعَہِدْنَا اِلٰٓی اِبْرٰھٖمَ وَاِسْمٰعِیْلَ اَنْ طَھِّرَا بَیْتِیَ لِلطَّآئِفِیْنَ وَالْعٰکِفِیْنَ وَالرُّکَّعِ السُّجُوْدِ ط (آیۂ شریفہ)

بہرِ ما ویرانہ آباد کرد[۱] — طائفان را خانۂ بنیاد کرد
تا نہالِ تُبْ عَلَیْنَا[۲] غنچہ بست — صورتِ کارِ بہارِ ما نشست
حق تعالیٰ پیکرِ ما آفرید — وز رسالت در تنِ ما جان دمید
حرفِ بے صوت اندرین عالم بُدیم — از رسالت مصرعِ موزون شدیم
از رسالت در جہان تکوینِ ما — از رسالت دینِ ما آئینِ ما
از رسالت صد ہزارِ ما یک است — جزوِ ما از جزوِ ما لاینفک است
آن کہ شانِ اوست یَہْدِیْ مَنْ یُّرِیْد — از رسالت حلقہ گردِ ما کشید
حلقۂ ملت محیط افزا ستے — مرکزِ او وادیٔ بطحا ستے
ما ز حکمِ نسبتِ او ملتیم — اہلِ عالم را پیامِ رحمتیم
از میانِ بحرِ او خیزیم ما — مثلِ موج از ہم نمی ریزیم ما
اُمتش[۳] در حرزِ دیوارِ حرم — نعرہ زن مانندِ شیرانِ در اجم[۴]
معنیٔ حرفم کنی تحقیق اگر — بنگری با دیدۂ صدیقؓ اگر
قوتِ قلب و جگر گردد نبیؐ — از خدا محبوب تر گردد نبیؐ

۱ے رَبَّنَا اِنِّیْ اَسْکَنْتُ مِنْ ذُرِّیَّتِیْ بِوَادٍ غَیْرِ ذِیْ زَرْعٍ عِنْدَ بَیْتِكَ الْمُحَرَّمِ (آیہ شریفہ) ۲ے وَاَرِنَا مَنَاسِكَنَا وَتُبْ عَلَیْنَا اِنَّكَ اَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِیْمُ (آیہ شریفہ) ۳ اَحَلَّ اُمَّتَهٗ فِیْ حِرْزِ مِلَّتِهٖ ۞ كَاللَّیْثِ حَلَّ مَعَ الْاَشْبَالِ فِیْ اَجَمٍ۔ (قصیدہ بردہ) ۴ے جنگل۔

قلبِ مومن را کتابش قوت است
حکمتش حبل الورید ملت است

دامنش از دست دادن مردن است
چون گل از بادِ خزان افسردن است

زندگی قوم از دم او یافت است
این سحر از آفتابش تافت است

فرد از حق ملت از وی زنده است
از شعاعِ مهر او تابنده است

از رسالت هم نوا گشتیم ما
هم نفس هم مدعا گشتیم ما

کثرتِ هم مدعا وحدت شود
پخته چون وحدت شود ملت شود

زنده هر کثرت ز بند وحدت است
وحدتِ مسلم ز دینِ فطرت است

دینِ فطرت از نبی آموختیم
در رهِ حق مشعلی افروختیم

این گهر از بحرِ بی پایانِ اوست
ما که یک جانیم از احسانِ اوست

تا نه این وحدت ز دستِ ما رود
هستئ ما با ابد همدم شود

پس خدا بر ما شریعت ختم کرد
بر رسولِ ما رسالت ختم کرد

رونق از ما محفلِ ایام را
او رسل را ختم و ما اقوام را

خدمتِ ساقی گری با ما گذاشت
داد ما را آخرین جامی که داشت

لا نبیَّ بعدی ز احسانِ خداست
پردهٔ ناموسِ دینِ مصطفی است

قوم را سرمایهٔ قوت ازو
حفظ سرِ وحدتِ ملت ازو

۱ـ لما دعا الله داعینا لطاعته
باکرم الرسل کنا اکرم الامم (بوصیریؒ)

حق تعالیٰ نقشِ ہر دعویٰ شکست
تا ابد اسلام را شیرازہ بست
دل ز غیر اللہ مسلمان بر کَنَد
نعرۂ لَا قَوْمَ بَعْدِیْ می زند

در معنی این کہ مقصودِ رسالتِ محمدیہ تشکیل و تاسیسِ حریت و مساوات و اخوّت بنی نوعِ آدم است

بود انسان در جہان انسان پرست
ناکس و نابود مند و زیر دست
سطوتِ کسریٰ و قیصر رہزنش
بند ہا در دست و پا و گردنش
کاہن و پاپا و سلطان و امیر
بہر یک نخچیر صد نخچیر گیر
صاحبِ اورنگ ہم پیرِ کنشت
باج بر کشتِ خرابِ او نوشت
در کلیسا اسقفِ رضوان فروش
بہر این صیدِ زبون دامے بدوش
برہمن گل از خیابانش ببرد
خرمنش مغ زادہ با آتش سپرد
از غلامی فطرتِ او دون شدہ
نغمہ ہا اندر نئے او خون شدہ
تا امینے حقّ بحقداران سپرد
بندگان را مسندِ خاقان سپرد

شعله‌ها از مردهٔ خاکستر گشاد / کوه‌کن را پایهٔ پرویز داد
اعتبارِ کارِ بندان را فزود / خواجگی از کار فرمایان ربود
قوتِ او هر کهن پیکر شکست / نوعِ انسان را حصارِ تازه بست
تازه جان اندر تنِ آدم دمید / بنده را باز از خداوندان خرید
زادنِ او مرگِ دنیائے کہن / مرگِ آتش‌خانه و دیر و شمن
حریت زاد از ضمیرِ پاکِ او / این مئے نوشین چکید از تاکِ او
عصرِ نو کاین صد چراغ آورده است / چشم در آغوشِ او وا کرده است
نقشِ نو بر صفحهٔ ہستی کشید / اُمتے گیتی کشائے آفرید
اُمتے از ماسوا بیگانۂ / بر چراغِ مصطفیؐ پروانۂ
اُمتے از گرمیِ حق سینه تاب / ذره‌اش شمعِ حریمِ آفتاب
کائنات از کیفِ او رنگین شده / کعبه‌ها بتخانه‌ہائے چین شده
مرسلان و انبیا آبائے او / اکرمِ[1] او نزدِ حق اتقائے او
کُلُّ مُؤمِنٍ اِخوَةٌ اندر دلش / حُریت سرمایهٔ آب و گلش
ناشکیبِ امتیازات آمده / در نهادِ او مساوات آمده
ہمچو سرو آزاد فرزندانِ او / پخته از قالوا بلیٰ[2] پیمانِ او

---

[1] اِنَّ اَکرَمَکُم عِندَ اللّٰہِ اَتقَاکُم ط (آیهٔ شریفه)
[2] اَلَستُ بِرَبِّکُم قَالُوا بَلیٰ ط (آیهٔ شریفه)

سجدهٔ حق گل به سیمایش زده
ماه و انجم بوسه بر پایش زده

حکایت بوعبیدؓ و جابان در معنیٔ اخوّتِ اسلامیه

شد اسیرِ مسلمے اندر نبرد — قائدے[۱] از قائدانِ یزدجرد[۲]
گبر باران دیدهٔ و عیّار بود — حیله جو و پُرفن و مکّار بود
از مقامِ خود خبردارش نه کرد — هم ز نامِ خود خبردارش نه کرد
گفت می خواهم که جان بخشی مرا — چون مسلمانان امان بخشی مرا
کرد مسلم تیغ را اندر نیام — گفت خونت ریختن بر من حرام
چون درفشِ کاویانی[۳] چاک شد — آتشِ اولادِ ساسان خاک شد
آشکارا شد که جابان است او — میرِ سردارانِ ایران است او
قتلِ او از میرِ عسکر خواستند — از فریبِ او سخن آراستند
بوعبیدؓ آن سیّدِ فوجِ حجاز — در دغا عزمش ز لشکر بے نیاز
گفت اے یاران مسلمانیم ما — تارِ چنگیم و یک آهنگیم ما

۱؎ ۲؎ سپه سالارِ شہنشاہِ ایران۔ ۳؎ ایرانی علم کا نام

نعرۂ حیدرؓ نوائے بوذرؓ است | گرچہ از حلقِ بلالؓ و قنبرؓ است
هر یکے از ما امینِ ملّت است | صلح و کینش صلح و کینِ ملّت است
ملّت از گرددِ اساسِ جانِ فرد | عہدِ ملّت می شود پیمانِ فرد
گرچہ جاپان دشمنِ ما بودہ است | مسلمے او را امان بخشودہ است

خونِ او اے معشرِ خیر الانام
بردم تیغِ مسلمانان حرام

حکایت سلطان مُراد و معمار در معنیٔ مساواتِ اسلامیہ

بود معمارے ز اقلیمِ خجند | در فنِ تعمیر نامِ او بلند
ساخت آن صنعت گرِ فرہاد زاد | مسجدے از حکمِ سلطانِ مراد
خوش نیامد شاہ را تعمیرِ او | خشمگین گردید از تقصیرِ او
آتشِ سوزندہ از چشمش چکید | دستِ آن بیچارہ از خنجر برید
جوئے خون از ساعدِ معمار رفت | پیشِ قاضی ناتوان و زار رفت
آن ہنرمندے کہ دستش سنگ سفت | داستانِ جورِ سلطان باز گفت
گفت اے پیغامِ حق گفتارِ تو | حفظِ آئینِ محمدؐ کارِ تو

سفته گوش سطوتِ شاهان نیم — قطع کن از روے قرآن دعویم
قاضیِ عادل بدندان خسته لب — کرد شه را در حضورِ خود طلب
رنگِ شه از هیبتِ قرآن پرید — پیشِ قاضی چون خطاکاران رسید
از خجالت دیده بر پا دوخته — عارضِ او لاله ها اندوخته
یک طرف فریادیِ دعوی گرے — یک طرف شاهنشهِ گردون فرے
گفت شه از کرده خجلت برده ام — اعتراف از جرمِ خود آورده ام
گفت قاضی فی القصاص[1] آمد حیوٰة — زندگی گیرد باین قانون ثبات
عبدِ مسلم کمتر از احرار نیست — خونِ شه رنگین تر از معمار نیست
چون مراد این آیۂ محکم شنید — دستِ خویش از آستین بیرون کشید
مدعی را تابِ خاموشی نماند — آیۂ بالعدلِ والاحسان[2] خواند
گفت از بهرِ خدا بخشیدمش — از برائے مصطفیٰ بخشیدمش
یافت مورے بر سلیمانے ظفر — سطوتِ آئینِ پیغمبر نگر

پیشِ قرآن بنده و مولا یکے است
بوریا و مسند و دیبا یکے است

---

[1] وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ يّٰاُولِي الْاَلْبَابِ ط (آیہ شریفہ)

[2] اِنَّ اللّٰهَ يَاْمُرُكُمْ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ ط (آیہ شریفہ)

در معنیٔ حریتِ اسلامیه و سرّ حادثهٔ کربلا

هر کہ پیمان با ہو الموجود بست ‌ ‌ ‌ گردنش از بندِ ہر معبود رست
مومن از عشق است و عشق از مومن است ‌ ‌ ‌ عشق را ناممکنِ ما ممکن است
عقل سفاک است و او سفاک تر ‌ ‌ ‌ پاک تر چالاک تر بیباک تر
عقل در پیچاک اسباب و علل ‌ ‌ ‌ عشق چوگان بازِ میدانِ عمل
عشق صید از زورِ بازو افگند ‌ ‌ ‌ عقلِ مکار است و دامے می زند
عقل را سرمایہ از بیم و شک است ‌ ‌ ‌ عشق را عزم و یقین لاینفک است
آن کند تعمیر تا ویران کند ‌ ‌ ‌ این کند ویران کہ آبادان کند
عقل چون باد است ارزان در جہان ‌ ‌ ‌ عشق کمیاب و بہائے او گران
عقل محکم از اساسِ چون و چند ‌ ‌ ‌ عشق عریان از لباسِ چون و چند
عقل می گوید کہ خود را پیش کن ‌ ‌ ‌ عشق گوید امتحانِ خویش کن
عقل با غیر آشنا از اکتساب ‌ ‌ ‌ عشق از فضل است و با خود در حساب
عقل گوید شاد شو آباد شو ‌ ‌ ‌ عشق گوید بندہ شو آزاد شو
عشق را آرامِ جان حُریت است ‌ ‌ ‌ ناقہ اش را ساربانِ حُریت است
آن شنیدستی کہ ہنگامِ نبرد ‌ ‌ ‌ عشق با عقلِ ہوس پرور چہ کرد
آن امامِ عاشقان پورِ بتول رض ‌ ‌ ‌ سروِ آزادے ز بستانِ رسول ص

الله الله بای بسم الله پدر
معنی ذبح عظیم[1] آمد پسر

بهر آن شهزادهٔ خیر الملل
دوش ختم المرسلین نعم الجمل[2]

سرخ رو عشق غیور از خون او
شوخی این مصرع از مضمون او

درمیان امت آن کیوان جناب
همچو حرف قل هو الله در کتاب

موسیٰ ؑ و فرعون و شبیر ؓ و یزید
این دو قوت از حیات آید پدید

زنده حق از قوت شبیری است
باقی آخر داغ حسرت میری است

چون خلافت رشته از قرآن گسیخت
حریت را زهر اندر کام ریخت

خاست آن سر جلوهٔ خیر الامم ؓ
چون سحاب قبله باران در قدم

بر زمین کربلا بارید و رفت
لاله در ویرانه ها کارید و رفت

تا قیامت قطع استبداد کرد
موج خون او چمن ایجاد کرد

بهر حق در خاک و خون غلطیده است
پس بنای لا اله گردیده[3] است

مدعایش سلطنت بودی اگر
خود نکردی با چنین سامان سفر

دشمنان چون ریگ صحرا لاتعد[4]
دوستان او به یزدان هم عدد

سر ابراهیم و اسمعیل ؑ بود
یعنی آن اجمال را تفصیل بود

۱؎ وفدیناه بذبح عظیم (آیۂ شریفہ) ۲؎ نعم الجمل جملکما ونعم العدلان انتما۔ (حدیث) ۳؎ "حقا کہ بنائے لا الہ است حسین" (خواجہ معین الدین چشتی رحمۃ اللہ علیہ) ۴؎ بے شمار۔

عزمِ او چون کوهساران استوار
پائیدار و تند سیر و کامگار

تیغ بهرِ عزتِ دین است و بس
مقصدِ او حفظِ آئین است و بس

ماسوا اللہ را مسلمان بندہ نیست
پیشِ فرعونے سرش افگندہ نیست

خونِ او تفسیرِ این اسرار کرد
ملتِ خوابیدہ را بیدار کرد

تیغِ لا چون از میان بیرون کشید
از رگِ اربابِ باطل خون کشید

نقشِ الا اللہ بر صحرا نوشت
سطرِ عنوانِ نجاتِ ما نوشت

رمزِ قرآن از حسین آموختیم
ز آتشِ او شعلہ ہا اندوختیم

شوکتِ شام و فرِ بغداد رفت
سطوتِ غرناطہ ہم از یاد رفت

تارِ ما از زخمہ اش لرزان ہنوز
تازہ از تکبیرِ او ایمان ہنوز

اے صبا اے پیکِ دور افتادگان
اشکِ ما بر خاکِ پاکِ او رسان

در معنی این کہ چون ملتِ محمدیہ مؤسس بر توحید و رسالت است پس نہایتِ مکانی ندارد

جوہرِ ما با مقامے بستہ نیست
بادۂ تندش بجامے بستہ نیست

ہندی و چینی سفالِ جامِ ما
رومی و شامی گلِ اندامِ ما

قلب ما از ہند و روم و شام نیست ——— مرز بوم او بجز اسلام نیست

پیش ما شعر چو کعب[۱] پاک زاد ——— ہدیہ آورد از بانت سعاد

در ثنایش گوہر شب تاب سُفت ——— سیف مسلول از سیوف الہند گفت

آن مقامش برتر از چرخ بلند ——— نامدش نسبت با قلیمے پسند

گفت سیف من سیوف اللہ گو ——— حق پرستی جز براہ حق مپو

ہمچنان آن رازدان جزو و کل ——— گرد پائش سُرمہ چشم رُسل

گفت با امت ز دنیائے شما ——— دوست دارم طاعت و طیب و نسا

گر ترا ذوق معانی رہنماست ——— نکتہ پوشیدہ در حرف "شما"ست

یعنی آن شمع شبستان وجود ——— بود در دنیا و از دنیا نبود

جلوہ او قدسیان را سینہ سوز ——— بود اندر آب و گل[۲] آدم ہنوز

---

۱ حضرت کعب رضؓ نبی کریمؐ کو بہت ایذا دیا کرتے تھے۔ فتح مکہ کے بعد مکہ سے بھاگ کر طائف چلے گئے۔ وہاں سے قصیدہ بانت السعاد لکھ کر حضورِ اکرمؐ کی خدمت میں حاضر ہوئے اور اپنے گزشتہ گناہوں کی معافی مانگی۔ حضورؐ نے ان کو معاف کر دیا اور قصیدے کے صلہ میں اپنی چادر مبارک عطا فرمائی۔ اس قصیدے میں کعب رضؓ نے حضورؐ کو "سیف من سیوف الہند" (ہندوستان کی تلواروں میں سے ایک تلوار) کے الفاظ سے مخاطب کیا۔ مگر حضورؐ نے کعب کے مصرع میں اصلاح دے کر فرمایا "سیف من سیوف اللہ" کہنا چاہیئے یعنی خدا کی تلواروں میں سے ایک تلوار۔

۲ کنت نبیا و آدم بین الماء والطین ط

من ندانم مرز و بوم او کجاست / این قدر دانم که با ما آشناست
این عناصر را جهان ما شمرد / خویشتن را میهمان ما شمرد
زانکه ما از سینه جان گم کرده ایم / خویش را در خاکدان گم کرده ایم
مسلم استی دل باقلیمی مبند / گم مشو اندر جهان چون و چند
می نگنجد مسلم اندر مرز و بوم / در دل او یاوه گردد شام و روم

دل بدست آور که در پنهای دل
می شود گم این سرای آب و گل

عقدهٔ قومیت مسلم کشود / از وطن آقای ما هجرت نمود
حکمتش یک ملت گیتی نورد / بر اساس کلمهٔ تعمیر کرد
تا ز بخششهای آن سلطان دین / مسجد ما شد همه روی زمین
آن که در قرآن خدا او را ستود / آن که حفظ[1] جان او موعود بود
دشمنان بی دست و پا از هیبتش / لرزه بر تن از شکوه فطرتش
پس چرا از مسکن آبا گریخت ؟ / تو گمان داری که از اعدا گریخت ؟
قصه گویان حق ز ما پوشیده اند / معنی هجرت غلط فهمیده اند
هجرت آئین حیات مسلم است / این ز اسباب ثبات مسلم است
معنی او از تنک آبی رم است / ترک شبنم بهر تسخیر یم است

---

[1] وَاللّٰهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ ط (آیهٔ شریفه)

بگذر از گل گلستان مقصود تست / این زیان پیرایهٔ بند سود تست
مهر را آزرده رفتن آبروست / عرصهٔ آفاق زیر پای اوست
همچو جو سرمایه از باران مخواه / بیکران شو در جهان پایان مخواه
بود بحر تلخ رو یک ساده دشت / ساحلی در زید و از شرم آب گشت
بایدت آهنگ تسخیر همه / تا تو می باشی فراگیر همه
صورت ماهی به بحر آباد شو / یعنی از قید مقام آزاد شو
هر که از قید جهات آزاد شد / چون فلک در شش جهت آباد شد
بوی گل از ترک گل جولان گر است / در فراخای چمن خود گستر است
ای که یک جا در چمن انداختی / مثل بلبل با گلی در ساختی
چون صبا بار قبول از دوش گیر / گلشن اندر حلقهٔ آغوش گیر

از فریب عصر نو هشیار باش
ره فتد ای راهرو هشیار باش

در معنی این که وطن اساس ملت نیست

آن چنان قطع اخوت کرده اند / بر وطن تعمیر ملت کرده اند
تا وطن را شمع محفل ساختند / نوع انسان را قبائل ساختند

جنتے جستند در بئس القرار | تا احلوا[۱] قومهم دار البوار

این شجر جنت ز عالم برده است | تلخی پیکار بار آورده است

مردمی اندر جهان افسانه شد | آدمی از آدمی بیگانه شد

روح از تن رفت و هفت اندام[۱] ماند | آدمیت گم شد و اقوام ماند

تا سیاست مسند مذهب گرفت | این شجر در گلشن مغرب گرفت

قصهٔ دین مسیحائی فسرد | شعلهٔ شمع کلیسائی فسرد

اسقف[۲] از بے طاقتی درمانده | مهرها از کف برون افشانده

قوم عیسیٰ بر کلیسا پا زده | نقد آئین چلیپا وا زده

دهریت چون جامهٔ مذهب درید | مرسلے از حضرت شیطان رسید

آن فلارنسادی[۳] باطل پرست | سرمهٔ او دیدهٔ مردم شکست

نسخهٔ بهر شهنشاهان نوشت | در گل ما دانهٔ پیکار کشت

فطرت او سوئے ظلمت برده رخت | حق ز تیغ خامهٔ او لخت لخت

بتگری مانند آذر پیشه اش | بست نقش تازه اندیشه اش

---

۱ اَلَمْ تَرَ اِلَی الَّذِیْنَ بَدَّلُوْا نِعْمَةَ اللّٰهِ کُفْرًا وَّ اَحَلُّوْا قَوْمَهُمْ دَارَ الْبَوَارِ جَهَنَّمَ یَصْلَوْنَهَا وَ بِئْسَ الْقَرَارُ (آیه شریفه)

۱ اعضائے جسمانی۔ ۲ پاپائے اعظم۔ ۳ فلارنسادی یعنی میکاولی: کتاب الملوک کا مشہور مصنف جو فلارنس میں پیدا ہوا۔

مملکت را دینِ او معبود ساخت ‌ ‌ ‌ فکرِ او مذموم را محمود ساخت
بوسہ تا بر پائے این معبود زد ‌ ‌ ‌ نقدِ حق را بر عیارِ سود زد
باطل از تعلیمِ او بالیدہ است ‌ ‌ ‌ حیلہ اندازی فنے گردیدہ است
طرحِ تدبیرِ زبون فرجام ریخت ‌ ‌ ‌ این خسک[1] در جادۂ ایام ریخت
شب بچشمِ اہلِ عالم چیدہ است
مصلحت تدبیر را نامیدہ است

در معنیٔ این کہ ملتِ محمدیہ نہایتِ زمانی ہم ندارد کہ دوامِ این ملتِ شریفہ موعود است

در بہاران جوشِ بلبل دیدۂ ‌ ‌ ‌ رستخیزِ غنچہ و گل دیدۂ
چون عروسان غنچہ ہا آراستہ ‌ ‌ ‌ از زمین یک شہرِ انجم خاستہ
سبزہ را اشکِ سحر شوئیدۂ ‌ ‌ ‌ از سرودِ آبِ جو خوابیدۂ
غنچۂ بر می دمد از شاخسار ‌ ‌ ‌ گیردش بادِ نسیم اندر کنار

---

[1] کانٹے۔

غنچۂ از دستِ گلچین گل شود
از چمن مانندِ بو بیرون رود

بست قمری آشیان بلبل پرید
قطرۂ شبنم رسید و بو رمید

رخصتِ صد لالۂ ناپائدار
کم نسازد رونقِ فصلِ بہار

از زیانِ گنجِ فراوانش ہمان
محفلِ گلہائے خندانش ہمان

فصلِ گل از نسترن باقی تر است
از گل و سرو و سمن باقی تر است

کانِ گوہر پرورے گوہر گرے
کم نگردد از شکستِ گوہرے

صبح از مشرق ز مغرب شام رفت
جامِ صد روز از خمِ ایام رفت

بادہا خوردند و صہبا باقی است
دوشہا خون گشت و فردا باقی است

ہمچنان از فردہائے پے سپر
ہست تقویمِ اُمم پائندہ تر

در سفر یار است و صحبت قائم است
فرد رہ گیر است و ملت قائم است

ذاتِ او دیگر صفاتش دیگر است
سنتِ مرگ و حیاتش دیگر است

فرد بر می خیزد از مشتِ گلے
قوم زاید از دلِ صاحبدلے

فرد پور شصت و ہفتاد است و بس
قوم را صد سال مثلِ یک نفس

زندہ فرد از ارتباطِ جان و تن
زندہ قوم از حفظِ ناموسِ کہن

مرگِ فرد از خشکیِ رودِ حیات
مرگِ قوم از ترکِ مقصودِ حیات

گرچہ ملت ہم بمیرد مثلِ فرد
از اجل[1] فرمان پذیرد مثلِ فرد

---

[1] وَلِکُلِّ اُمَّةٍ اَجَلٌ ط (آیہ شریفہ)

امتِ مسلم ز آیاتِ خداست　　اصلش از ہنگامۂ قالوا بلی ست
از اجل این قوم بے پرواستے　　استوار از نحنُ نزّلنا[1] ستے
ذکر قائم از قیامِ ذاکر است　　از دوامِ او دوامِ ذاکر است
تا خدا اَن یُطفئوا[2] فرمودہ است　　از فسردن این چراغ آسودہ است
امّتے در حق پرستی کاملے　　امّتے محبوبِ ہر صاحبدلے
حق برون آورد این تیغِ اصیل　　از نیامِ آرزوہائے خلیلؑ
تا صداقت زندہ گردد از دمش　　غیرِ حق سوزد ز برقِ پیہمش
ما کہ توحیدِ خدا را حجتیم　　حافظِ رمزِ کتاب و حکمتیم
آسمان با ما سرِ پیکار داشت　　در بغل یک فتنۂ تاتار داشت
بندہا از پا کشود آن فتنہ را　　بر سرِ ما آزمود آن فتنہ را
فتنہ پامالِ رہش محشرے　　کشتۂ تیغِ نگاہش محشرے
خفتہ صد آشوب در آغوشِ او　　صبحِ امروزے نزاید دوشِ او
سطوتِ مسلم بخاک و خون تپید　　دید بغداد آنچہ روما ہم ندید
تو مگر از چرخِ کج رفتار پرس　　زان نو آئینِ کہن پندار پرس
آتشِ تاتاریان گلزار کیست؟　　شعلہ ہائے او گلِ دستار کیست؟

---

[1] نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّکْرَ وَاِنَّا لَہٗ لَحٰفِظُوْنَ ۝ (آیۂ شریفہ) [2] یُرِیْدُوْنَ اَنْ یُّطْفِئُوْا نُوْرَ اللّٰہِ بِاَفْوَاہِہِمْ وَاللّٰہُ مُتِمُّ نُوْرِہٖ وَلَوْ کَرِہَ الْکٰفِرُوْنَ ۝ (آیۂ شریفہ)

زانکه ما را فطرت ابراهیمی است ‌‌ ‌ هم به مولا نسبت ابراهیمی است
از تهِ آتش براندازیم گل ‌ ‌ ‌ نارِ هر نمرود را سازیم گل
شعله هائے انقلابِ روزگار ‌ ‌ ‌ چون بباغ ما رسد گردد بهار
رومیان را گرم بازاری نماند ‌ ‌ ‌ آن جهانگیری جهانداری نماند
شیشهٔ ساسانیان درخون نشست ‌ ‌ ‌ رونقِ خمخانهٔ یونان شکست
مصر هم در امتحان ناکام ماند ‌ ‌ ‌ استخوانِ او تهِ اهرام ماند
در جهان بانگِ اذان بودست و هست ‌ ‌ ‌ ملتِ اسلامیان بودست و هست
عشقِ آئینِ حیاتِ عالم است ‌ ‌ ‌ امتزاجِ سالماتِ عالم است
عشق از سوزِ دلِ ما زنده است ‌ ‌ ‌ از شرارِ لا اله تابنده است

گرچه مثلِ غنچه دلگیریم ما
گلستان میرد اگر میریم ما

در معنیٔ این که نظامِ ملت غیر از آئین صورت نه بندد و آئینِ ملتِ محمدیه قرآن است

ملتے را رفت چون آئین ز دست ‌ ‌ ‌ مثلِ خاک اجزائے او از هم شکست
هستیٔ مسلم ز آئین است و بس ‌ ‌ ‌ باطنِ دینِ نبی این است و بس

برگِ گل شد چون ز آئین بسته شد — گل ز آئین بسته شد گلدسته شد

نغمه از ضبطِ صدا پیداستی — ضبط چون رفت از صدا غوغاستی

در گلوئے ما نفس موجِ ہواست — چون ہوا پابند نے گردد نواست

تو ہمین دانی کہ آئینِ تو چیست؟ — زیر گردون سرِ تمکینِ تو چیست؟

آن کتابِ زندہ قرآنِ حکیم — حکمتِ او لایزال است و قدیم

نسخۂ اسرارِ تکوینِ حیات — بے ثبات از قوتش گیرد ثبات

حرفِ او را ریب[1] نے تبدیل نے — آیہ اش شرمندۂ تاویل[2] نے

پختہ تر سودائے خام از زورِ او — در فتد با سنگِ جام از زورِ او

می برد پابند و آزاد آورد — صیدِ بندان را بفریاد آورد

نوعِ انسان را پیامِ آخرین — حاملِ او رَحْمَةً لِّلْعَالَمِين

ارج می گیرد ازو ناارجمند — بندہ را از سجدہ سازد سربلند

رہزنان از حفظِ او رہبر شدند — از کتابے صاحبِ دفتر شدند

دشت پیمایان ز تابِ یک چراغ — صد تجلی از علوم اندر دماغ

آنکہ دوشِ کوہ بارش بر نتافت[3] — سطوتِ او زہرۂ گردون شگاف

بنگر آن سرمایۂ آمالِ ما — گنجد اندر سینۂ اطفالِ ما

---

[1] لَا رَيْبَ فِيهِ (آیہ شریفہ) [2] لَا تَبْدِيلَ لِكَلِمَاتِ اللّٰهِ (آیہ شریفہ)

[3] إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ الخ (آیہ شریفہ)

آن جگرتابِ بیابانِ کم آب — چشم او احمر ز سوزِ آفتاب
خوش ترا آهو رم[۱] جمازه اش — گرم چون آتش دمِ جمازه اش
رختِ خواب افگنده در زیرِ نخیل — صبحدم بیدار از بانگِ رحیل
دشت‌سیر از بام و در نا آشنا — هرزه گرد از خضر نا آشنا
تا دلش از گرمیٔ قرآن تپید — موجِ بیتابش چو گوهر آرمید
خواند از آیاتِ مبینِ او سبق — بنده آمد خواجه رفت از پیشِ حق
از جهانبانی نوازد سازِ او — مسندِ جم گشتِ پا اندازِ او
شهرها از گردِ پایش ریختند — صد چمن از یک گلش انگیختند
اے گرفتارِ رسومِ ایمانِ تو — شیوه هائے کافری زندانِ تو
قطع کردی اَمرِ خود را در زُبُر[۲] — جاده پیمائی اِلیٰ شیءٍ نُکُر[۳]
گر تو میخواهی مسلمان زیستن — نیست ممکن جز بقرآن زیستن
صوفیٔ پشمینه پوشِ حال مست — از شرابِ نغمهٔ قوّال مست
آتش از شعرِ عراقی در دلش — در نمی سازد بقرآن محفلش
از کلاه و بوریا تاج و سریر — فقرِ او از خانقاهان باج گیر
واعظِ دستان زن افسانه بند — معنیِ او پست حرفِ او بلند

۱؎ اونٹنی۔ ۲؎ فَتَقَطَّعُوْٓا اَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ زُبُرًا (آیہ شریفہ)
۳؎ يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ اِلٰى شَيْءٍ نُّكُرٍ (آیہ شریفہ)

از خطیب[1] و دیلمی گفتارِ او | با ضعیف و شاذ و مرسل کارِ او

از تلاوت بر تو حق دارد کتاب
تو ازو کامے کہ می خواہی بیاب

در معنیٔ این کہ در زمانۂ انحطاط تقلید از اجتہاد اولیٰ تر است

عہدِ حاضر فتنہ ہا زیرِ سر است | طبعِ ناپروائے او آفت گر است
بزمِ اقوامِ کہن برہم ازو | شاخسارِ زندگی بے نم ازو
جلوہ اش ما را ز ما بیگانہ کرد | سازِ ما را از نوا بیگانہ کرد
از دلِ ما آتشِ دیرینہ برد | نور و نارِ لا الٰہ از سینہ برد
مضمحل گردد چو تقویمِ حیات | ملت از تقلید می گیرد ثبات
راہِ آبا رو کہ این جمعیت است | معنیٔ تقلید ضبطِ ملت است
در خزان اے بے نصیب از برگ و بار | از شجر مگسل بامیدِ بہار
بحرِ گم کردی زیان اندیش باش | حافظِ جوئے کمِ آبِ خویش باش
شاید از سیلِ قہستان بر خوری | باز در آغوشِ طوفان پروری

[1] خطیب و دیلمی: اسمائے محدثین۔ ضعیف و شاذ و مرسل: اقسامِ حدیث ار

پیکرت دارد اگر جانِ بصیر
عبرت از احوالِ اسرائیل گیر

گرم و سردِ روزگارِ او نگر
سختیِ جانِ نزارِ او نگر

خون گران سیر است در رگہائے او
سنگِ صد دہلیز و یک جائے او

پنجۂ گردون چو انگورش فشرد
یادگارِ موسیٰ و ہارون نمرد

از نوائے آتشینش رفت سوز
لیکن اندر سینہ دم دارد ہنوز

زانکہ چون جمعیتش از ہم شکست
جز براہِ رفتگان محمل نہ بست

اے پریشان محفلِ دیرینہ ات
مُرد شمعِ زندگی در سینہ ات

نقش بر دل معنیٔ توحید کن
چارۂ کارِ خود از تقلید کن

اجتہاد اندر زمانِ انحطاط
قوم را برہم ہمی پیچد بساط

ز اجتہادِ عالمانِ کم نظر
اقتدا بر رفتگان محفوظ تر

عقلِ آبایت ہوس فرسودہ نیست
کارِ پاکان از غرض آلودہ نیست

فکرِ شان ریسد ہمین باریک تر
ورعِ شان با مصطفیٰ نزدیک تر

ذوقِ جعفرؓ کاوشِ رازیؒ نماند
آبروئے ملتِ تازی نماند

تنگ بر ما رہگذارِ دین شدہ است
ہر لئیمے رازدارِ دین شدہ است

اے کہ از اسرارِ دین بیگانۂ
با یک آئین ساز اگر فرزانۂ

من شنیدستم ز نبّاضِ حیات
اختلافِ تست مقراضِ حیات

از یک آئینی مسلمان زندہ است
پیکرِ ملت ز قرآن زندہ است

ما همه خاک و دلِ آگاه اوست　　　اعتصامش کن که حبل الله اوست

چون گهر در رشتهٔ او سفته شو

ورنه مانندِ غبار آشفته شو

در معنیٔ این که پختگیٔ سیرتِ ملّیه از اتباعِ آئینِ الٰهیّه است

در شریعت معنیٔ دیگر مجوئے　　　غیرِ ضو در باطنِ گوهر مجوئے

این گهر را خود خدا گوهر گر است　　　ظاهرش گوهر بطونش گوهر است

علمِ حق غیر از شریعت هیچ نیست　　　اصلِ سنّت جز محبت هیچ نیست

فرد را شرع است مرقاتِ[۱] یقین　　　پخته‌تر از وے مقاماتِ یقین

ملّت از آئینِ حق گیرد نظام　　　از نظامِ محکمے خیزد دوام

قدرت اندر علمِ او پیداستے　　　هم عصا و هم یدِ بیضاستے

با تو گویم سرِّ اسلام است شرع　　　شرع آغاز است و انجام است شرع

اے که باشی حکمتِ دین را امین　　　با تو گویم نکتهٔ شرعِ مبین

چون کسے گردد مزاحم بے سبب　　　با مسلمان دار او اے منتجب

۱؎ زینه

مستحب را فرض گردانیده اند | زندگی را عین قدرت دیده اند
روز هیجا[1] لشکر اعدا اگر | بر گمان صلح گردد بے خطر
گیرد آسان روزگار خویش را | بشکند حصن و حصار خویش را
تا نگیرد باز کار او نظام | تاختن بر کشورش آمد حرام
ستر این فرمان حق دانی کہ چیست | زیستن اندر خطر ها زندگی است
شرع می خواهد کہ چون آئی بجنگ | شعلہ گردی واشگافی کام سنگ
آزماید قوت بازوے تو | می نهد الوند[2] پیش روے تو
باز گوید سرمہ ساز الوند را | از تف خنجر گداز الوند را
نیست نخچیرے ناتوانے لاغرے | در خور سرپنجہ شیر نرے
باز چون با صعوہ[3] خوگر می شود | از شکار خود زبون تر می شود
شارع آئین شناس خوب و زشت | بهر تو این نسخہ قدرت نوشت
از عمل آهن عصب می سازدت | جائے خوبے در جهان اندازدت
خستہ باشی استوارت می کند | پختہ مثل کوهسارت می کند
هست دین مصطفےٰ دین حیات | شرع او تفسیر آئین حیات
گر زمینی آسمان سازد ترا | آنچہ حق می خواهد آن سازد ترا

---

[1] جنگ۔ [2] ایران کے ایک پہاڑ کا نام۔ [3] ممولا۔

صیقلش آئینہ سازد سنگ را
از دلِ آہن رباید زنگ را

تا شعارِ مصطفیٰ از دست رفت — قوم را رمزِ بقا از دست رفت
آن نہالِ سربلند و استوار — مسلمِ صحرائی اشتر سوار
پائے تا در وادیِ بطحا گرفت — تربیت از گرمیِ صحرا گرفت
آن چنان کاہید از بادِ عجم — ہمچو نے گردید از بادِ عجم
آنکہ کشتے شیر را چون گوسفند — گشت از پامالِ مورے دردمند
آنکہ از تکبیرِ او سنگ آب گشت — از صفیرِ بلبلے بیتاب گشت
آنکہ عزمش کوہ را کاہے شمرد — با توکل دست و پائے خود سپرد
آنکہ ضربش گردنِ اعدا شکست — قلبِ خویش از ضربہائے سینہ خست
آنکہ گامش نقشِ صد ہنگامہ بست — پائے اندر گوشۂ عزلت شکست
آنکہ فرمانش جہان را ناگزیر — بر درش اسکندر و دارا فقیر
کوششِ او با قناعت ساز کرد — تا بہ کشکولِ گدائی ناز کرد
شیخ احمدؒ[1] سیدِ گردون جناب — کاسبِ نور از ضمیرش آفتاب
گل کہ می پوشد مزارِ پاک او — لا الٰہ گویا دمد از خاکِ او
با مریدے گفت اے جانِ پدر — از خیالاتِ عجم باید حذر

[1] حضرت شیخ احمد رفاعی رحمۃ اللہ علیہ۔

زانکه فکرش گرچه از گردون گذشت — از حدِ دینِ نبیؐ بیرون گذشت
ای برادر این نصیحت گوش کن — پندِ آن آقائے ملت گوش کن
قلب را زین حرف حق گردان قوی
با عرب در ساز تا مسلم شوی

در معنی این که حسنِ سیرتِ ملیّہ از تادّب بآدابِ محمدیّہ است

سائلے مثلِ قضائے مبرمے — بر درِ ما زد صدائے پیہمے
از غضب چوبے شکستم بر سرش — حاصلِ دریوزہ افتاد از برش
عقل در آغازِ ایامِ شباب — می نیندیشد صواب و ناصواب
از مزاجِ من پدر آزردہ گشت — لالہ زارِ چہرہ اش افسردہ گشت
بر لبش آہے جگرتابے رسید — درمیانِ سینۂ او دل تپید
کوکبے در چشمِ او گردید و ریخت — بر سرِ مژگان دمے تابید و ریخت
ہمچو آن مرغے کہ در فصلِ خزان — لرزد از بادِ سحر در آشیان
در تنم لرزیدہ جانِ غافلم — رفت لیلائے شکیب از محملم
گفت فردا امتِ خیر الرسلؐ — جمع گردد پیش آن مولائے کل

غازیانِ ملّتِ بیضائے او
حافظانِ حکمتِ رعنائے او

ہم شہیدانے کہ دین را حجت اند
مثلِ انجم در فضائے ملّت اند

زاہدان و عاشقانِ دل فگار
عالمان و عاصیانِ شرمسار

درمیانِ انجمن گردد بلند
نالہ ہائے این گدائے دردمند

اے صلاحت مشکل از بے مرکبی
من چہ گویم چون مرا پرسد نبیؐ

"حق جوانے مسلمے با تو سپرد
کو نصیبے از دبستانم نبرد

از تو این یک کار ہم آسان نشد
یعنی آن انبارِ گِل آدم نشد"

در ملامت نرم گفتار آن کریم
من رہینِ خجلت و امید و بیم

اندکے اندیش و یاد آر اے پسر
اجتماعِ امّتِ خیر البشرؐ

باز این ریشِ سفیدِ من نگر
لرزۂ بیم و امیدِ من نگر

بر پدر آن جورِ نازیبا مکن
پیشِ مولا بندہ رسوا مکن

غنچۂ از شاخسارِ مصطفیٰؐ
گُل شو از بادِ بہارِ مصطفیٰؐ

از بہارش رنگ و بو باید گرفت
بہرۂ از خُلقِ او باید گرفت

مرشدِ رومی چہ خوش فرمودہ است
آنکہ یم در قطرہ اش آسودہ است

"مگسل از ختم الرسلؐ ایامِ خویش
تکیہ کم کن بر فن و بر گامِ خویش"

فطرتِ مسلم سراپا شفقت است — در جہان دست و زبانش رحمت است

آنکہ مہتاب از سرِ انگشتش دو نیم — رحمتِ او عام و اخلاقش عظیم

از مقامِ او اگر دور ایستی — از میانِ معشرِ[۱] ما نیستی

تو کہ مرغِ بوستانِ ماستی — ہم صفیر و ہم زبانِ ماستی

نغمہ داری اگر تنہا مزن — جز بہ شاخِ بوستانِ ما مزن

ہر چہ ہست از زندگی سرمایہ دار — میرد اندر عنصرِ ناسازگار

بلبل استی در چمن پرواز کن — نغمہ با ہم نوایان ساز کن

در عقاب استی نہِ دریا مزی — جز بخلوت خانۂ صحرا مزی

کوکبی؟ می تاب بر گردونِ خویش
پا منہ بیرون ز پیرامونِ خویش

قطرۂ آب گر از نیسان بری — در فضائے بوستانش پروری

تا مثالِ شبنم از فیضِ بہار — غنچۂ تنگش بگیرد در کنار

از شعاعِ آسمان تابِ سحر — کز فسونش غنچہ می بندد شجر

عنصرِ نم بر کشی از جوہرش — ذوقِ دم از سالماتِ[۲] مضطرش

گوہرت جز موجِ آبے ہیچ نیست — سعیِ تو غیر از سرابے ہیچ نیست

در یمِ اندازش کہ گردد گوہرے — تابِ او لرزد چو تابِ اخترے

---

[۱] گروہ، جماعت۔ [۲] اجزائے ترکیبی۔

قطرۂ نیسان کہ مہجور از یم است — نذرِ خاشاکے مثالِ شبنم است
طینتِ پاکِ مسلمان گوہر است — آب و تابش از یمِ پیغمبر است
آبِ نیسانی بہ آغوشش در آ — در میانِ قلزمش گوہر بر آ

در جہان روشن تر از خورشید شو
صاحبِ تابانیِ جاوید شو

در معنیٔ این کہ حیاتِ ملیّہ مرکزِ محسوس می خواہد و مرکزِ ملتِ اسلامیہ بیت الحرام است

می کشایم عقدہ از کارِ حیات — سازمت آگاہ از اسرارِ حیات
چون خیال از خود رمیدن پیشہ اش — از جہت دامن کشیدن پیشہ اش
در جہان دیر و زود آید چسان؟ — وقتِ او فرداؤ دی زاید چسان؟
گر نظر داری یکے بر خود نگر — جز رمِ پیہم نۂ اے بیخبر
تا نماید تابِ نا مشہودِ خویش — شعلۂ او پردہ بند از دودِ خویش
سیرِ او را تا سکون بیند نظر — موجِ جوشش بستہ آمد در گہر

آتشِ او دم بخویش اندر کشید
لاله گردید و ز شاخے بر دمید

فکرِ خامِ تو گران خیز است و لنگ
تهمتِ گِل بست بر پرواز لنگ

زندگی مرغِ نشیمن ساز نیست
طائرِ رنگ است و جز پرواز نیست

در قفس واماندہ و آزاد هم
با نوا ها می زند فریاد هم

از پرش پرواز شوید دمبدم
چارۂ خود کردہ جوید دمبدم

عقدہ ہا خود می زند در کارِ خویش
باز آسان می کند دشوارِ خویش

پا بگل گردد حیاتِ تیز گام
تا دو بالا گرددش ذوقِ خرام

سازہا خوابیدہ اندر سوزِ او
دوش و فردا زادۂ امروزِ او

دمبدم مشکل گر و آسان گزار
دمبدم نو آفرین و تازہ کار

گرچہ مثلِ بو سراپائش رم است
چون وطن در سینۂ گیرد رم است

رشتہ ہائے خویش را بر خود تناد
نکمۂ گردد گرہ بر خود زند

در گرہ چون دانہ دارد برگ و بر
چشم بر خود واکند گردد شجر

خلعتے از آب و گل پیدا کند
دست و پا و چشم و دل پیدا کند

خلوت اندر تن گزیند زندگی
انجمن ہا آفریند زندگی

ہمچنان آئینِ میلادِ امم
زندگی بر مرکزے آید بہم

حلقہ را مرکز چو جان در پیکر است
خطِ او در نقطۂ او مضمر است

قوم را ربط و نظام از مرکزے
روزگارش را دوام از مرکزے

راز دار و رازِ ما بیت الحرام
سوزِ ما هم سازِ ما بیت الحرام

چون نفس در سینهٔ او پروریم
جانِ شیرین است او ما پیکریم

تازه رو بستانِ ما از شبنمش
مزرعِ ما آب گیر از زمزمش

تاب دار از ذره هائش آفتاب
غوطه زن اندر فضائش آفتاب

دعوئ او را دلیل استیم ما
از براهینِ خلیل استیم ما

در جهان ما را بلند آوازه کرد
با حدوثِ ما قدم شیرازه کرد

ملتِ بیضا ز طوفش هم نفس
همچو صبحِ آفتاب اندر قفس

از حسابِ او یکے بسیار یست
پخته از بندیکی خوددار یست

تو ز پیوندِ حریمے زندهٔ
تا طوافِ او کنی پایندهٔ

در جهان جانِ امم جمعیت است
در نگر سرِّ حرم جمعیت است

عبرتے اے مسلمِ روشن ضمیر
از مآلِ اُمتِ موسیٰ بگیر

داد چون آن قوم مرکز را ز دست
رشتهٔ جمعیتِ ملت شکست

آنکه بالید اندر آغوشِ رسل
جزوِ او دانندهٔ اسرارِ کل

دهر سیلی بر بناگوشش کشید
زندگی خون گشت و از چشمش چکید

رفت نم از ریشه هائے تاکِ او
بیدِ مجنون هم نروید خاکِ او

از گِلِ غربت[1] زبان گم کردهٔ
هم نوا هم آشیان گم کردهٔ

---

[1] یعنی غربت کی وجہ سے۔

شمع مرد و نوحه خوان پروانه اش
مشت خاکم لرزد از افسانه اش

ای ز تیغ جور گردون خسته تن
ای اسیر التباس و وهم و ظن

پیرهن را جامهٔ احرام کن
صبح پیدا از غبار شام کن

مثل آبا غرق اندر سجده شو
آنچنان گم شو که یکسر سجده شو

مسلم پیشین نیازی آفرید
تا به ناز عالم آشوبی رسید

در ره حق پا بنوک خار خست
گلستان در گوشهٔ دستار بست

در معنی این که جمعیت حقیقی از محکم گرفتن نصب العین ملیه است و نصب العین امت محمدیه حفظ و نشر توحید است

با تو آموزم زبان کائنات
حرف و الفاظ است اعمال حیات

چون ز ربط مدعائی بسته شد
زندگانی مطلع برجسته شد

مدعا گردد اگر مهمیز ما
همچو صرصر می رود شبدیز ما

مدعا راز بقای زندگی
جمع سیماب قوای زندگی

چون حیات از مقصدے محرم شود ‌‌ ضابطِ اسبابِ این عالم شود
خویشتن را تابعِ مقصد کند ‌‌ بہرِ او چیند گزیند رد کند
ناخدا را ایم رہدی از ساحل است ‌‌ اختیارِ جادہ ہا از منزل است
بر دلِ پروانہ داغ از ذوقِ سوز ‌‌ طوفِ او گردِ چراغ از ذوقِ سوز
قیس اگر آوارہ در صحراستے ‌‌ مدعائش محملِ لیلاستے
تا بود شہر آشنا لیلائے ما ‌‌ بر نمی خیزد بصحرا پائے ما
ہمچو جان مقصود پنہان در عمل ‌‌ کیف و کم از وے پذیرد ہر عمل
گردشِ خونے کہ در رگہائے ماست ‌‌ تیز از سعئی حصولِ مدعاست
از تفِ او خویش را سوزد حیات ‌‌ آتشے چون لالہ اندوزد حیات
مدعا مضرابِ سازِ ہمت است ‌‌ مرکزے کو جاذبِ ہر قوت است
دست و پائے قوم را جنباند او ‌‌ یک نظر صد چشم را گرداند او
شاہدِ مقصود را دیوانہ شو ‌‌ طائفِ این شمع چون پروانہ شو
خوش نوائے نغمہ سازِ قم زد است ‌‌ زخمۂ معنی برابریشم زد است
تا کشد خار از کفِ پا رہ سپر ‌‌ می شود پوشیدہ محمل از نظر

رفتم کہ خار از پا کشم محمل نہان شد از نظر
یک لحظہ غافل گشتم و صد سالہ راہم دور شد (ملک قمی)

گر بقدرِ یک نفس غافل شدی
دُور صد فرسنگ از منزل شدی

این کہن پیکر کہ عالم نام اوست ز امتزاجِ امہات[1] اندام اوست
صد نیستان کاشت تا یک نالہ رست صد چمن خون کرد تا یک لالہ رست
نقشہا آورد و افگند و شکست تا بہ لوحِ زندگی نقشِ تو بست
نالہ ہا در کشتِ جان کاریدہ است تا نوائے یک اذان بالیدہ است
مدتے پیکار با احرار داشت با خداوندانِ باطل کار داشت
تخمِ ایمان آخر اندر گِل نشاند با زبانت کلمۂ توحید خواند
نقطۂ ادوارِ عالم لا الٰہ انتہائے کارِ عالم لا الٰہ
چرخ را از زورِ او گردندگی مہر را پایندگی رخشندگی
بحر گوہر آفرید از تابِ او موج در دریا تپید از تابِ او
خاک از موجِ نسیمش گُل شود مشتِ پر از سوزِ او بلبل شود
شعلہ در رگہائے تاک از سوزِ او خاکِ مینا تابناک از سوزِ او
نغمہ ہایش خفتہ در سازِ وجود جویدت اے زخمۂ در سازِ وجود
صد نوا داری چو خون در تن روان خیز و مضرابے بہ تارِ او رسان
زانکہ در تکبیر رازِ بودِ تست حفظ و نشرِ لا الٰہ مقصودِ تست

---

[1] امتزاجِ امہات = یعنی عناصر کا اختلاط۔

تا نه خیزد بانگِ حق از عالمے | گر مسلمانی نیاسائی دمے
می ندانی آیهٔ ام الکتاب | امتِ عادل[1] ترا آمد خطاب
آب و تابِ چهرهٔ ایّام تو | در جهان شاهد علی الاقوام تو
نکته سنجان را صلائے عام ده | از علومِ امّئے پیغام ده
امّئے پاک از هوی[2] گفتارِ او | شرحِ رمزِ ماغوی[3] رفتارِ او
تا بدست آورد نبضِ کائنات | وا نمود اسرارِ تقویمِ حیات
از قبائے لاله هائے این چمن | پاک شست آلودگیهائے کهن
در جهان وابستهٔ دینش حیات | نیست ممکن جز بآئینش حیات
اے که می داری کتابش در بغل | تیز تر نه پا بمیدانِ عمل
فکرِ انسان بت پرستے بتگرے | هر زمان در جستجوئے پیکرے
باز طرحِ آذری انداخت است | تازه تر پروردگارے ساخت است
کاید از خون ریختن اندر طرب | نامِ او رنگ است هم مُلک و نسب
آدمیت کشته شد چون گوسفند | پیشِ پائے این بتِ نا ارجمند
اے که خوردستی ز مینائے خلیلؑ | گرمیِ خونت ز صهبائے خلیلؑ
بر سرِ این باطلِ حق پیرهن | تیغِ لاموجود الا هو بزن

١؎ وَكَذٰلِكَ جَعَلْنٰكُمْ اُمَّةً وَّسَطًا لِّتَكُوْنُوْا شُهَدَآءَ عَلَى النَّاسِ ط

٢؎ وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰى ط ٣؎ مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوٰى ط

جلوه در تاریکیِ ایام کن
آنچه بر تو کامل[1] آمد عام کن

لرزم از شرمِ تو چون روزِ شمار
پر سد ت آن آبروئے روزگار

حرفِ حق از حضرتِ ما بردۂ
پس چرا با دیگران نسپردۂ

در معنیٔ این که توسیعِ حیاتِ ملیہ از تسخیر قوائے نظامِ عالم است

اے کہ با نادیدہ پیمان بستۂ
ہمچو سیل از قیدِ ساحل رستۂ

چون نہال از خاکِ این گلزار خیز
دل بغائب بند و با حاضر ستیز

ہستی حاضر کند تفسیرِ غیب
می شود دیباچۂ تسخیرِ غیب

ما سوا از بہرِ تسخیر است و بس
سینۂ او عرضۂ تیر است و بس

از کنِ حق ما سوا شد آشکار
تا شود پیکانِ تو سندان گزار

رشتۂ باید گرہ اندر گرہ
تا شود لطفِ گشودن را فرہ

غنچہ ہا از خود چمن تعمیر کن
شبنمی با خورشید را تسخیر کن

از تو می آید اگر کارِ شگرف
از دمے گرمے گداز این شیر برف

---

[1] الیوم اکملت لکم دینکم واتممت علیکم نعمتی۔

هر که محسوسات را تسخیر کرد / عالمے از ذرۂ تعمیر کرد

آنکه تیرش قدسیان را سینه خست / اوّل آدم را سرِ فتراک بست

عقدۂ محسوس را اوّل کشود / همّت از تسخیرِ موجود آزمود

کوه و صحرا دشت و دریا بحر و بر / تختۂ تعلیمِ اربابِ نظر

اے که از تاثیرِ افیون خفتۂ / عالمِ اسباب را دون گفتۂ

خیز و وا کن دیدۂ مخمور را / دون مخوان این عالمِ مجبور را

غایتش توسیعِ ذاتِ مسلم است / امتحانِ ممکناتِ مسلم است

می زند شمشیرِ دوران بر تنت / تا ببینی هست خون اندر تنت

سینه را از سنگِ زورے ریش کن / امتحانِ استخوانِ خویش کن

حق جهان را قسمتِ نیکان شمرد / جلوه اش با دیدۂ مومن سپرد

کاروانِ رهگزار است این جهان / نقدِ مومن را عیار است این جهان

گیر او را تا نه او گیرد ترا
همچو مے اندر سبو گیرد ترا

گل دلِ اندیشه ات طوطی پرست / آنکه گامش آسمان پهنا درست

احتیاجِ زندگی میر اندش / بر زمین گردون سپر گرداندش

تا ز تسخیرِ قوائے این نظام / ذوفنونیهائے تو گردد تمام

نائبِ حق در جهان آدم شود / بر عناصر حکمِ او محکم شود

تنگی ات پہنا پذیرد در جہان — کارِ تو اندام[1] گیرد در جہان
خویش را بر پشتِ باد اسوار کن — یعنی این جمّازہ را مہار کن
دشت را رنگین کن از خونِ کوہسار — جوئے آبِ گوہر از دریا بر آر
صد جہان در یک فضا پوشیدہ اند — مہرہا در ذرہ ہا پوشیدہ اند
از شعاعش دیدہ کن نادیدہ را — وانما اسرارِ نافہمیدہ را
تابش از خورشیدِ عالمتاب گیر — برقِ طاق افروز از سیلاب گیر
ثابت و سیارۂ گردون وطن — آن خداوندانِ اقوامِ کہن
این ہمہ اے خواجہ آغوشِ[2] تو اند — پیش[3] خیز و حلقہ در گوشِ تو اند
جستجو را محکم از تدبیر کن — انفس و آفاق را تسخیر کن
چشمِ خود بکشا در اشیا نگر — نشہ زیرِ پردۂ صہبا نگر
تا نصیب از حکمتِ اشیا برد — ناتوان باج از توانایان خورد
صورتِ ہستی ز معنی سادہ نیست — این کہن ساز از نوا افتادہ نیست
برقِ آہنگ است ہشیارش زنند — خویش را چون زخمہ بر تارش زنند
تو کہ مقصودِ خطابِ انظری — پس چرا این راہ چون کوران بری
قطرۂ کز خود فروزی محرم است — بادہ اندر تاک و بر گل شبنم است
چون بدریا در رود گوہر شود — جوہرش تابندہ چون اختر شود

---

۱ اندام گرفتن کار یعنی آراستہ شدن کار۔ ۲ لونڈی، کنیز۔ ۳ خدمتگار۔

چون صبا بر صورتِ گلہا متن | غوطہ اندر معنئ گلزار زن
آنکہ بر اشیا کمند انداخت است | مرکب از برق و حرارت ساخت است
حرفِ چون طائر بہ پرواز آورد | نغمہ را بے نغمہ از ساز آورد[1]
اے خرت لنگ اندرہِ دشوار زیست | غافل از ہنگامۂ پیکار زیست
ہمرہانت پے بہ منزل بردہ اند | لیلئ معنی ز محمل بردہ اند
تو بصحرا مثلِ قیس آوارۂ | خستہ واماندۂ بیچارۂ

علمِ اسما[2] اعتبارِ آدم است
حکمتِ اشیا حصارِ آدم است

---

[1] مرزا غالب بہ تغیرِ الفاظ۔ [2] وَعَلَّمَ آدَمَ الْاَسْمَآءَ۔

در معنیٔ این که کمالِ حیاتِ ملّیہ این است که ملّت مثلِ فرد احساسِ خودی پیدا کند و تولید و تکمیلِ این احساس از ضبطِ روایاتِ ملّیہ ممکن گردد

کودکے را دیدی ای بالغ نظر / کو بود از معنیٔ خود بے خبر
ناشناسِ دور و نزدیک آنچنان / ماہ را خواہد کہ برگیرد عنان
از ہمہ بیگانہ آن مامک پرست / گریہ مست و شیر مست و خواب مست
زیر و بم را گوشِ او درگیر نیست / نغمہ اش جز شورشِ زنجیر نیست
سادہ و دوشیزہ افکارش ہنوز / چون گہر پاکیزہ گفتارش ہنوز
جستجو سرمایۂ پندارِ او / از چرا چون کے کجا گفتارِ او
نقش گیرِ این و آن اندیشہ اش / غیر جوئی غیر بینی پیشہ اش
چشمِ او دنبال اگر گیرد کسے / جانِ او آشفتہ می گردد بسے
فکرِ خامش در ہوائے روزگار / پر گشا مانندِ بازِ نوشکار

در پئے نخچیر ہا بگذاردش — باز سوئے خویشتن می آردش
تارِ آتش گیرئ افکارِ او — گل فشاند زر چکِ[1] پندارِ او
چشمِ گیرا اش فتد بر خویشتن — دستکے بر سینہ می گوید کہ "من"
یادِ او با خود شناسائیش کند — حفظِ ربطِ دوشش و فردائش کند
سفتہ ایامش درین تارِ زر اند — ہمچو گوہر از پئے یک دیگر اند
گرچہ ہر دم کاہد افزاید گلش — "من ہمانستم کہ بودم" در دلش

این "من" نوزادہ آغازِ حیات
نغمۂ بیداریِ سازِ حیات

ملتِ نوزادہ مثلِ طفلک است — طفلکے کو در کنارِ مامک است
طفلکے از خویشتن ناآگہے — گوہرے آلودۂ خاکِ رہے
بستہ با امروز او فردائش نیست — حلقہ ہائے روز و شب در پائش نیست
چشمِ ہستی را مثالِ مردم است — غیر را بینندہ و از خود گم است
صد گرہ از رشتۂ خود وا کند — تا سرِ تارِ خودی پیدا کند
گرم چون افتد بکارِ روزگار — این شعورِ تازہ گردد پائیدار
نقشہا بردارد و اندازد او — سرگذشتِ خویش را سازد او
فرد چون پیوند ایامش گسیخت — شانۂ ادراکِ او دندانہ ریخت

---

[1] ایک قسم کی آتشبازی جسے ہندی میں پھلجھڑی کہتے ہیں۔

قوم روشن از سواد سرگذشت
خود شناس آمد ز یاد سرگذشت

سرگذشت او گر از یادش رود
باز اندر نیستی گم می شود

نسخهٔ بود ترا ای هوشمند
ربط ایام آمده شیرازه بند

ربط ایام است ما را پیرهن
سوزنش حفظ روایات کهن

چیست تاریخ ای ز خود بیگانهٔ
داستانی قصهٔ افسانهٔ؟

این ترا از خویشتن آگه کند
آشنای کار و مرد ره کند

روح را سرمایهٔ تاب است این
جسم ملت را چو اعصاب است این

همچو خنجر بر فسانت می زند
باز بر روی جهانت می زند

وه چه ساز جان نگار و دل پذیر
نغمه هائی رفته در تارش اسیر

شعلهٔ افسرده در سوزش نگر
دوش در آغوش امروزش نگر

شمع او بخت امم را کوکب است
روشن از وی امشب هم دیشب است

چشم پرکاری که بیند رفته را
پیش تو باز آفریند رفته را

بادهٔ صدساله در مینای او
مستی پارینه در صهبای او

صید گیری کو بدام اندر کشید
طائری کز بوستان ما پرید

ضبط کن تاریخ را پاینده شو
از نفسهائی رمیده زنده شو

دوش را پیوند با امروز کن
زندگی را مرغ دست آموز کن

رشتهٔ ایام را آور بدست
ورنه گردی روز کور و شب پرست

سر زند از ماضیِ تو حالِ تو
خیزد از حالِ تو استقبالِ تو

مشکن ار خواہی حیاتِ لازوال
رشتۂ ماضی ز استقبال و حال

موجِ ادراکِ تسلسل زندگی ست
مے کشاں را شورِ قلقل زندگی است

در معنیٔ این کہ بقائے نوع از امومت است و حفظ و احترامِ امومت اسلام است

نغمہ خیز از زخمۂ زن سازِ مرد
از نیازِ او دوبالا نازِ مرد

پوششِ عریانیٔ مردان زن است[1]
حسنِ دلجو عشق را پیراہن است

عشقِ حق پروردۂ آغوشِ او
این نوا از نغمۂ خاموشِ او

آنکہ نازد بر وجودش کائنات
ذکرِ او فرمود با طیب و صلوٰۃ[2]

مسلمے کو را پرستارے شمرد
بہرہ از حکمتِ قرآن نہ برد

نیک اگر بینی امومت رحمت است
زانکہ او را با نبوت نسبت است

---

[1] ھُنَّ لِبَاسٌ لَّکُمْ (آیۂ شریفہ) [2] مشہور حدیث۔

شفقتِ او شفقتِ پیغمبر است
سیرتِ اقوام را صورت گر است

از امومت پختہ تر تعمیرِ ما
در خطِ سیمائے او تقدیرِ ما

ہست اگر فرہنگ تو معنی رسے
حرفِ امت نکتہ ہا دارد بسے

گفت آن مقصودِ حرفِ کُن فکان
زیرِ پائے امہات آمد جنان

ملت از تکریمِ ارحام است و بس
ورنہ کارِ زندگی خام است و بس

از امومت گرم رفتارِ حیات
از امومت کشفِ اسرارِ حیات

از امومت پیچ و تابِ جوئے ما
موج و گرداب و حبابِ جوئے ما

آن دخِ[1] رستاقی[2] زادے جاہلے
پست بالائے سطبرے[3] بدگلے

ناتراشِ پرورش نا دادۂ
کم نگاہے کم زبانے سادۂ

دل ز آلامِ امومت کردہ خون
گردِ چشمش حلقہ ہائے نیلگون

ملت ار گیرد ز آغوشش بدست
یک مسلمانے غیور و حق پرست

ہستئ را محکم از آلامِ او ست
صبحِ ما عالم فروز از شامِ او ست

وان تہی آغوشِ نازک پیکرے
خانہ پرورد نگاہش محشرے

فکرِ او از تابِ مغرب روشن است
ظاہرش زن باطنِ او نازن است

بندہائے ملتِ بیضا گسیخت
تا ز چشمش عشوہ ہا حل کردہ ریخت

شوخ چشم و فتنہ زا آزاد بش
از حیا نا آشنا آزاد بش

---

۱ مخفف۔ دختر۔ ۲ گنوار۔ ۳ فربہ۔

علمِ او بارِ اموست برنتافت	بر سرِ شامش یکے اختر نتافت

این گُل از بستانِ ما نارسته به
داغش از دامانِ ملّت شسته به

لا اِلٰہ گویان چو انجم بے شمار | بسته چشم اندر ظلامِ روزگار
پا نبرده از عدم بیرون هنوز | از سوادِ کیف و کم بیرون هنوز
مضمر اندر ظلمتِ موجودِ ما | آن تجلّی هائے نامشهودِ ما
شبنمے بر برگِ گُل نانشسته | غنچه هائے از صبا ناخسته
بر دمد این لالہ زارِ ممکنات | از خیابانِ ریاضِ اُمّهات
قوم را سرمایه اے صاحب نظر | نیست از نقد و قماش و سیم و زر
مالِ او فرزندهائے تندرست | تر دماغ و سخت کوش و چاق و چست

حافظِ رمزِ اخوّت - مادران
قوّتِ قرآن و ملّت مادران

در معنی این که سیدة النساء فاطمة الزهراء رض اسوۂ کاملہ ایست برائے نساءِ اسلام

مریم رض از یک نسبتِ عیسیٰ ع عزیز | از سه نسبت حضرتِ زهراء رض عزیز

نورِ چشمِ رحمة للعالمین
آن امامِ اوّلین و آخرین

آن که جان در پیکرِ گیتی دمید
روزگارِ تازہ آئین آفرید

بانوے آن تاجدارِ ھَلْ اَتیٰ
مرتضےٰ مشکل کشا شیرِ خدا

پادشاہ و کلبۂ ایوانِ او
یک حسام و یک زرہ سامانِ او

مادرِ آن مرکزِ پرکارِ عشق
مادرِ آن کاروان سالارِ عشق

آن یکے شمعِ شبستانِ حرم
حافظِ جمعیتِ خیرالامم

تا نشیند آتشِ پیکار و کین
پشتِ پا زد بر سرِ تاج و نگین

وان دگر مولائے ابرارِ جہان
قوّتِ بازوئے احرارِ جہان

در نوائے زندگی سوز از حسینؓ
اہلِ حق حرّیت آموز از حسینؓ

سیرتِ فرزندہا از اُمّہات
جوہرِ صدق و صفا از اُمّہات

مزرعِ تسلیم را حاصل بتولؓ
مادران را اسوۂ کامل بتولؓ

بہرِ محتاجے دلش آن گونہ سوخت
با یہودے چادرِ خود را فروخت

نوری و ہم آتشی فرمان برش
گم رضایش در رضائے شوہرش

آن ادب پروردۂ صبر و رضا
آسیا گردان و لب قرآن سرا

گریہ ہائے او ز بالین بے نیاز
گوہر افشاندے بدامانِ نماز

اشکِ او برچید جبریل از زمین
ہمچو شبنم ریخت بر عرشِ برین

رشتۂ آئینِ حق زنجیرِ پاست
پاسِ فرمانِ جنابِ مصطفیٰ است

ورنہ گردِ تربتش گردیدمے
سجدہ ہا بر خاکِ او پاشیدمے

خطاب بہ مخدراتِ اسلام

اے ردایت[1] پردۂ ناموسِ ما / تابِ تو سرمایۂ فانوسِ ما
طینتِ پاکِ تو مارا رحمت است / قوّتِ دین و اساسِ ملّت است
کودکِ ما چون لب از شیرِ تو شست / لَا اِلٰہ آموختی او را نخست
می تراشد مہرِ تو اطوارِ ما / فکرِ ما گفتارِ ما کردارِ ما
برقِ ما کو در سحابت آرمید / بر جبل رخشید و در صحرا تپید
اے امینِ نعمتِ آئینِ حق / در نفسہائے تو سوزِ دینِ حق
دورِ حاضر تر فروش و پُرفن است / کاروانش نقدِ دین را رہزن است
کور و یزدان ناشناس ادراکِ او / ناکسان زنجیریِ پیچاکِ او
چشمِ او ناپاک و بے پرواستے / پنجۂ مژگانِ او گیراستے
صیدِ او آزاد خواند خویش را / کشتۂ او زندہ داند خویش را
آبِ بندِ نخلِ جمعیت توئی / حافظِ سرمایۂ ملت توئی
از سرِ سود و زیان سودا مزن / گام جز بر جادۂ آبا مزن

---

[1] ردا: چادر۔

هوشیار از دستبردِ روزگار
گیر فرزندانِ خود را در کنار

این چمن زادان کہ پر نگشادہ اند
ز آشیانِ خویش دور افتادہ اند

فطرتِ او جاں بہ ہادارد بلند
چشمِ ہوش از اُسوۂ زہرؓا بہ بند

تا حسینےؓ شاخِ تو بار آورد
موسمِ پیشین بہ گلزار آورد

خلاصۂ مطالبِ مثنوی

در تفسیر سورۂ اخلاص

قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ

من شبے صدیقؓ را دیدم بخواب
گل ز خاکِ راہِ او چیدم بخواب

آن اَمَنُّ النَّاسِ[۲] بر مولائے ما
آن کلیمِ اوّلِ سینائے ما

ہمتِ او کشتِ ملت را چو ابر
ثانیٔ اسلام و غار و بدر و قبر

گفتمش اے[۱] خاصۂ خاصانِ عشق
عشقِ تو سر مطلعِ دیوانِ عشق

---

[۱] نمونہ۔ [۲] اَمَنُّ النَّاسِ عَلَیَّ فِی صُحْبَتِهٖ وَمَالِهٖ اَبُوْبَکْرٍؓ (حدیث)

پخته از دستش اساسِ کارِ ما — چارهٔ فرمائے آزارِ ما
گفت تا کے در ہوس گردی اسیر — آب و تاب از سورهٔ اخلاص گیر
این کہ در صد سینہ پیچد یک نفس — سرّے از اسرارِ توحید است و بس
رنگِ او بر کن مثالِ او شوی — در جہان عکسِ جمالِ او شوی
آنکہ نامِ تو مسلمان کرده است — از دوئی سوئے یکی آورده است
خویشتن را ترک و افغان خواندهٔ — وائے بر تو آنچہ بودی ماندهٔ
وارہان نامیده را از نامہا — ساز با خُم درگذر از جامہا
اے کہ تو رسوائے نام افتادهٔ — از درختِ خویش خام افتادهٔ
با یکی ساز از دوئی بردار رخت — وحدتِ خود را مگردان لخت لخت
اے پرستارِ یکی گر تو توئی — تو کجا باشی سبق خوانِ دوئی
تو درِ خود را بخود پوشیدهٔ[1] — در دل آور آنچہ بر لب چیدهٔ
صد ملل از ملتے انگیختی — بر حصارِ خود شبیخون ریختی
یک شو و توحید را مشہود کن — غائبش را از عمل موجود کن

لذتِ ایمان فزاید در عمل
مرده آن ایمان کہ ناید در عمل

---

[1] پوشیدن بمعنی بستن۔

اَللّٰہُ الصَّمَدُ

گر بہ اللہ الصّمد دل بستۂ — از حدِ اسباب بیرون جستۂ
بندۂ حق بندۂ اسباب نیست — زندگانی گردشِ دولاب نیست
مسلم استی بے نیاز از غیر شو — اہلِ عالم را سراپا خیر شو
پیشِ منعم شکوۂ گردون مکن — دستِ خویش از آستین بیرون مکن
چون علیؓ در ساز بانانِ شعیر — گردنِ مرحب شکن خیبر بگیر
منت از اہلِ کرم بردن چرا — نشترِ لا و نعم خوردن چرا
رزقِ خود را از کفِ دونان مگیر — یوسف استی خویش را ارزان مگیر
گرچہ باشی مور و ہم بے بال و پر — حاجتے پیشِ سلیمانے مبر
راہِ دشوار است سامان کم بگیر — در جہان آزاد زی آزاد میر
سبحۂ اَقْلِلْ مِنَ الدُّنْیا[1] شمار — از تَعِشْ حُرًّا شوی سرمایہ دار
تا توانی کیمیا شو گل مشو — در جہان منعم شو و سائل مشو
اے شناسائے مقامِ بوعلی[2] — جرعۂ آرم ز جامِ بوعلی[2]
پشت پا زن تختِ کیکاؤس را — سر بدہ از کف مدہ ناموس را

ا۔ اَقْلِلُ مِنَ الدُّنْیَا تَعِشْ حُرًّا (قول فاروق اعظمؓ)

خود بخود گردد درِ میخانہ باز
بر تہی پیمانگانِ بے نیاز

قائدِ اسلامیان ہارون رشید
آن کہ نقفور[1] آبِ تیغِ او چشید

گفت مالک رح را کہ اے مولائے قوم
روشن از خاکِ درت سیمائے قوم

اے نوا پردازِ گلزارِ حدیث
از تو خواہم درسِ اسرارِ حدیث

لعل تا کے پردہ بندد اندر یمن
خیز و در دار الخلافت خیمہ زن

اے خوشا تابانیٔ روزِ عراق
اے خوشا حسنِ نظر سوزِ عراق

می چکد آبِ خضر از تاکِ او
مرہمِ زخمِ مسیحا خاکِ او

گفت مالک رح مصطفیٰ را چاکرم
نیست جز سودائے او اندر سرم

من کہ باشم بستۂ فتراکِ او
بر نخیزم از حریمِ پاکِ او

زندہ از تقبیلِ خاکِ یثربم
خوشتر از روزِ عراق آمد شبم

عشق می گوید کہ فرمانم پذیر
پادشاہان را بخدمت ہم مگیر

تو ہمی خواہی مرا آقا شوی
بندۂ آزاد را مولا شوی

بہرِ تعلیمِ تو آیم بر درت
خادمِ ملت نہ گردد چاکرت

بہرہ خواہی اگر از علمِ دین
در میانِ حلقۂ درسم نشین

---

[1] رومی بادشاہ جس کو ہارون نے متعدد بار شکست دی۔

بے نیازی ناز ہا دارد بسے
نازِ او انداز ہا دارد بسے

بے نیازی رنگِ حق پوشیدن است
رنگِ غیر از پیرہن شوئیدن است

علمِ غیر آموختی اندوختی
روئے خویش از غازہ اش افروختی

ارجمندی از شعارش می بری
من ندانم تو توئی یا دیگری

از نسیمش خاکِ تو خاموش گشت
وز گل و ریحان تہی آغوش گشت

کشتِ خود از دستِ خود ویران مکن
از سحابش گدیۂ باران مکن

عقلِ تو زنجیریِ افکارِ غیر
در گلوئے تو نفس از تارِ غیر

بر زبانت گفتگو ہا مستعار
در دلِ تو آرزو ہا مستعار

قمریانت را نوا ہا خواستہ
سروہایت را قبا ہا خواستہ

بادہ می گیری بجام از دیگران
جام ہم گیری بوام از دیگران

آن نگاہش سرِّ مَا زَاغَ البَصَر[1]
سوئے قوم خویش باز آید اگر

می شناسد شمعِ او پروانہ را
نیک داند خویش و ہم بیگانہ را

"لَسْتَ مِنِّی"[2] گویدت مولائے ما
وائے ما اے وائے ما اے وائے ما

زندگانی مثلِ انجم تا کجا
ہستئ خود در سحر گم تا کجا

---

[1] مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغٰی (آیۂ شریفہ) [2] یعنی تو میری قوم سے نہیں ہے۔

ریولئے از صبحِ دردِ غے خوردہٗ رخت از پہنائے گردون بمردہٗ

آفتاب استی یکے در خود نگر از نجومِ دیگران تابے مخر

بر دلِ خود نقشِ غیر انداختی خاکؔ بُردی کیمیا در باختی

تا کجا رختی زتابِ دیگران سر بیک ساز از شرابِ دیگران

تا کجا طوفِ چراغِ محفلے زآتشے خود سوز اگر داری دلے

چون نظر در پردہائے خویش باش می پر و تا بجائے خویش باش

در جہان مثلِ حباب اے ہوشمند راہِ خلوت خانہ بر اغیار بند

فرد فرد آمد کہ خود را وا شناخت قوم قوم آمد کہ جز با خود نساخت

از پیامِ مصطفیٰ آگاہ شو

فارغ از اربابِ دون اللہ شو

لَمۡ یَلِدۡ وَلَمۡ یُوۡلَدۡ

قوم تو از رنگِ و خون بالاتر آت قیمتِ یک اسودش صد احمر است

قطرۂ آبِ وضوئے قنبرے در بہا برتر ز خونِ قیصرے

فارغ از باب و ام و اعمام باش ہمچو سلمانؓ زادۂ اسلام باش

لے غریب۔ ۲ـہ سلمان رضؓ فارسی سے لوگوں نے ان کا شجرۂ نسب دریافت کیا۔ انھوں نے جواب دیا "سلمان بن اسلام"۔

نکتہ اے ہمدمِ فرزانہ بین — شہد را در خانہ ہائے لانہ[1] بین
قطرۂ از لالۂ حمرا ستے — قطرۂ از نرگسِ شہلا ستے
این نمی گوید کہ من از عبہرم[2] — آن نمی گوید من از نیلوفرم
ملتِ ما شانِ[3] ابراہیمی است — شہدِ ما، ماشانِ ابراہیمی است
گر نسب را جزوِ ملت کردۂ — رخنہ در کارِ اخوت کردۂ

در زمینِ ما نگیرد ریشہ ات
ہست نا مسلم ہنوز اندیشہ ات

ابنِ مسعودؓ آن چراغ افروزِ عشق — جسم و جانِ او سراپا سوزِ عشق
سوخت از مرگِ برادر سینہ اش — آب گردید از گداز آئینہ اش
گریہ ہائے خویش را پایان ندید — در غمش چون مادران شیون کشید
"اے دریغا آن سبق خوانِ نیاز — یارِ من اندر دبستانِ نیاز"
"آہ آن سروِ سہی بالائے من — در رہِ عشقِ نبیؐ ہمپائے من"

"حیف او محرومِ دربارِ نبیؐ
چشمِ من روشن ز دیدارِ نبیؐ"

نیست از روم و عرب پیوندِ ما — نیست پابندِ نسب پیوندِ ما
دل بہ محبوبِ حجازی بستہ ایم — زین جہت با یک دگر پیوستہ ایم

---

[1] شہد کا چھتا۔ [2] نرگس۔ [3] شہد کا چھتا۔

رشتۂ ما یک تولایش بس است — چشمِ ما را کیف صہبایش بس است
مستیٔ او تا بخونِ ما دوید — کہنہ را آتش زد و نو آفرید
عشقِ او سرمایۂ جمعیت است — ہمچو خون اندر عروقِ ملت است
عشق در جان و نسب در پیکر است — رشتۂ عشق از نسب محکم تر است
عشق ورزی از نسب باید گذشت — ہم ز ایران و عرب باید گذشت
امتِ او مثلِ او نورِ حق است — ہستیٔ ما از وجودش مشتق است
"نورِ حق را کس نجوید زاد و بود — خلعتِ حق را چہ حاجت تار و پود

ہر کہ پا در بندِ اقلیم و جد است
بے خبر از لَمْ یَلِدْ لَمْ یُوْلَدْ است

وَلَمْ یَکُنْ لَہٗ کُفُوًا اَحَدٌ

مسلمِ چشم از جہان بر بستہ چیست؟ — فطرتِ این دل بحق پیوستہ چیست؟
لالہ کو بر سرِ کوہے دمید — گوشۂ دامانِ گل چینے ندید
آتشِ او شعلہ گیرد بہ بر — از نفس ہائے نخستینِ سحر
آسمان ز آغوشِ خود نگذاردش — کوکبِ واماندہ پندار دش

بوسدش اوّل شعاعِ آفتاب
شبنم از چشمش بشوید گردِ خواب

رشتهٔ با لم یکن باید قوی — تا تو در اقوامِ بے ہمتا شوی
آنکه ذاتش واحد است و لا شریک — بندہ اش ہم در نسازد با شریک

مومنِ بالائے ہر بالا ترے — غیرتِ او بر نتابد ہمسرے
خرقهٔ لا تحزنوا[۱] اندر برش — انتم الاعلون تاجے بر سرش

می کشد بارِ دو عالم دوشِ او — بحر و بر پروردهٔ آغوشِ او
بر غوِ تندر[۲] مدام افگنده گوش — برق اگر ریزد ہمی گیرد بدوش

پیشِ باطل تیغ و پیشِ حق سپر — امر و نہیِ او عیارِ خیر و شر
در گره صد شعله دارد اخگرش — زندگی گیرد کمال از جوہرش

در فضائے این جہانِ ہائے و ہو — نغمه پیدا نیست جز تکبیرِ او
عفو و عدل و بذل و احسانش عظیم — ہم بقہر اندر مزاجِ او کریم

سازِ او در بزم ہا خاطر نواز — سوزِ او در رزم ہا آہن گداز
در گلستان با عنادل ہم صفیر — در بیابان جرّه بازِ صید گیر

زیرِ گردون می نیاساید دلش — بر فلک گیرد قرارِ آب و گلش
طائرش منقار بر اختر زند — آن سوئے این کہنه چنبر پر زند

تو به پروازے پرے نکشودهٔ — کرمکے استی زیرِ خاک آسودهٔ

۱۔ ولا تهنوا و لا تحزنوا و انتم الاعلون الخ (آیهٔ شریفه)

۲۔ غوِ تندر: بجلی کی کڑک

خوار از مہجوریٔ قرآن شدی — شکوہ سنجِ گردشِ دوران شدی

اے چو شبنم بر زمین افتندۂ — در بغل داری کتابِ زندۂ

تا کجا در خاک می‌گیری وطن

رخت بر دار و سرِ گردون فگن

عرضِ حالِ مُصنّف بحضورِ رحمۃ للعالمین

اے ظہورِ تو شبابِ زندگی — جلوہ ات تعبیرِ خوابِ زندگی

اے زمین از بارگاہت ارجمند — آسمان از بوسہ بامت بلند

شش جہت روشن ز تابِ روئے تو — ترک و تاجیک و عرب ہندوئے تو

از تو بالا پایۂ این کائنات — فقرِ تو سرمایۂ این کائنات

در جہان شمعِ حیات افروختی — بندگان را خواجگی آموختی

بے تو از نابودمندیہا خجل — پیکرانِ این سرائے آب و گل

تا دمِ تو آتشے از گل کشود — تودہ ہائے خاک را آدم نمود

ذرہ دامن گیرِ مہر و ماہ شد — یعنی از نیروئے خویش آگاہ شد

تا مرا افتاد بر رویت نظر — از اب و ام گشتۂ محبوب تر

عشق در من آتشے افروخت است — فرصتش بادا کہ جانم سوخت است

نالہ‌ام مانندِ نے سامانِ من — آن چراغِ خانۂ ویرانِ من

از غمِ پنہان نگفتن مشکل است — بادہ در مینا نہفتن مشکل است

مسلم از سرِّ نبیؐ بیگانہ شد — باز این بیت الحرم بتخانہ شد

از منات و لات و عزّیٰ و ہبل — ہر یکے دارد بتے اندر بغل

شیخ ما از برہمن کافر تر است — زانکہ او را سومنات اندر سر است

رختِ ہستی از عرب برچیدۂ — در خمستانِ عجم خوابیدۂ

شل ز برفابِ عجم اعضائے او — سرد تر از اشکِ او صہبائے او

ہمچو کافر از اجل ترسندۂ — سینہ اش فارغ ز قلبِ زندۂ

نعش از پیشِ طبیبان بردہ ام — در حضورِ مصطفیٰؐ آوردہ ام

مردہ بود از آبِ حیوان گفتمش — سرّے از اسرارِ قرآن گفتمش

داستانے گفتم از یاران نجد — نکہتے آوردم از بستانِ نجد

محفل از شمعِ نوا افروختم — قوم را رمزِ حیات آموختم

گفت بر ما بندد افسونِ فرنگ — ہست غوغائش ز قانونِ[1] فرنگ

اے بصیری[2] را ردا بخشندۂ — بربطِ سلما مرا بخشندۂ

۱؎ ایک قسم کا ساز۔ ۲؎ بصیریؒ مصنف قصیدہ بردہ جس نے عالم رؤیا میں نبی کریمؐ کو اپنا مشہور قصیدہ (امن تذکر جیران بذی سلم الخ) سنایا۔ حضورؐ نے اس کے صلہ میں خوش نصیب بصیری کو اپنی چادر مطہر عطا فرمائی۔

ذوقِ حق دہ این خطا اندیش را / این کہ نشناسد متاعِ خویش را

گر دلم آئینۂ بے جوہر است / ور بحرفم غیرِ قرآن مضمر است

اے فروغت صبحِ اعصار و دہور / چشمِ تو بینندۂ ما فی الصدور

پردۂ ناموسِ فکرم چاک کن / این خیابان را ز خارم پاک کن

تنگ کن رختِ حیات اندر برم / اہلِ ملت را نگہدار از شرم

سبز کشتِ نابسامانم مکن / بہرہ گیر از ابرِ نیسانم مکن

خشک گردان بادہ در انگورِ من / زہر ریز اندر مئے کافورِ من

روزِ محشر خوار و رسوا کن مرا / بے نصیب از بوسۂ پا کن مرا

گر دُرِ اسرارِ قرآن سفتہ ام / با مسلمانان اگر حق گفتہ ام

اے کہ از احسانِ تو ناکس کس است / یک دعایت مزدِ گفتارم بس است

عرض کن پیشِ خدائے عز و جل / عشقِ من گردد ہم آغوشِ عمل

دولتِ جانِ حزین بخشندۂ / بہرۂ از علمِ دین بخشندۂ

در عمل پایندہ تر گردان مرا / آبِ نیسانم گہر گردان مرا

رختِ جان تا در جہان آوردہ ام / آرزوئے دیگرے پروردہ ام

ہمچو دل در سینہ ام آسودہ است / محرم از صبحِ حیاتم بودہ است

از پدر تا نامِ تو آموختم / آتشِ این آرزو افروختم

تا فلکِ دیرینهٔ تو سازد مرا
در قمارِ زندگی بازد مرا

آرزوئے من جوان تر می شود
این کهن صهبا گران تر می شود

این تمنا زیرِ خاکم گوهر است
در شبم تابِ همین یک اختر است

مدتے با لاله رویان ساختم
عشق با مرغوله مویان باختم

باده ها با ماه سیمایان زدم
بر چراغِ عافیت دامان زدم

برقها رقصیده گردِ حاصلم
رهزنان بردند کالائے دلم

این شراب از شیشهٔ جانم نریخت
این زرِ سارا[1] از دامانم نریخت

عقلِ آذر پیشه ام زنار بست
نقشِ او در کشورِ جانم نشست

سالها بودم گرفتارِ شکے
از دماغِ خشکِ من لاینفکے

حرفے از علم الیقین ناخوانده
در گمان آباد حکمت مانده

ظلمتم از تابِ حق بیگانه بود
شامم از نورِ شفق بیگانه بود

این تمنا در دلم خوابیده ماند
در صدف مثلِ گهر پوشیده ماند

آخر از پیمانهٔ چشمم چکید
در ضمیرِ من نواها آفرید

اے ز یادِ غیرِ تو جانم تهی
بر لبش آرم اگر فرمان دهی

زندگی را از عمل سامان نبود
پس مرا این آرزو شایان نبود

شرم از اظهارِ او آید مرا
شفقتِ تو جرأت افزاید مرا

---

[1] خالص۔

ہست شانِ رحمتت گیتی نواز — آرزو دارم کہ میرم در حجاز
مسلمے از ماسوا بیگانۂ — تا کجا زناریٔ بتخانۂ
حیف چون او را سر آید روزگار — پیکرش را دیر گیرد در کنار
از درت خیزد اگر اجزائے من — وائے امروزم خوشا فردائے من
فرخا شہرے کہ تو بودی در آن — اے خنک خاکے کہ آسودی در آن
مسکنِ یار است و شہرِ شاہِ من — پیشِ عاشق این بود حب الوطن
کوکبم را دیدۂ بیدار بخش — مرقدے در سایۂ دیوار بخش
تا بیاساید دلِ بیتاب من — بستگی پیدا کند سیمابِ من

با فلک گویم کہ آرامم نگر
دیدہ آغاز انجامم نگر

ختم شد

ASL-272 ✓ Asrar-u-Ramooz اسرار و رموز
Dr. Iqbal 1971
Kutub Khana Nizamie Delhi.
152 pages (Persian poetry)

ASL-273 ✓ ~~Bal-i-Jibreel.~~ ~~بال جبریل~~
Musadas-i-Hali — مسدس حالی
Khwaja Alläf Husain Hali.
urdu publishers Tidal Press Lucknow
1981 — 112 pages

ASL-274 ✓ Zarb-i-Kaleem ضرب کلیم
Dr. Sir Mohamed Iqbal
Maswane Book Depot ——— Delhi. (140 pages)

ASL-272 ✓ Asrar-u-Ramooz اسرار و رموز
Dr. Iqbal 1971
Kutub Khana Naziria Delhi
152 pages (Persian poetry)

ASL-273 ✓ ~~Galli Jadeed~~. ~~گلی جدید~~
Musadas-i-Hali — مسدس حالی
Khwaja Altaf Husain Hali
Urdu Publishers Tilak Marg Lucknow
1981 — 112 pages

ASL-274 ✓ Zarb-i-Kaleem ضرب کلیم
Dr. Sir Mohamad Iqbal Delhi (140 pages)
Maktaba Book Depot